

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser. 762

Title: *It has Samuchaya*

762

762

इतिहास समुच्चय

Incomplete

: Itihāsa Samuchchaya		Title
:	:	: Author
:	:	: Editor
:	:	: Year. Vols.
:	:	: Publisher
762	:	: Endo about
	:	: Remarks

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ निवृत्ते भारते पुद्गे किं चकार युधिष्ठिरः ॥ कथयस्व समासे
न वैशंपायन सुव्रत ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ जयति भगवान्कावेकपुत्रः सत्यवतीं हृदयनंदनो व्यासः ॥ यस्या
स्य कमलमालितं वाङ्मयमभूत्तं जगत्सिबति ॥ पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगंधोत्करं नानाख्यानकके
सरं हरिकथासंबोधनावोधितं ॥ लोके सज्जनपदपदैरहरहः पेपीयमानं मुदा भ्रयाद्भारतपंकजं कलिमलप्रधं
सिनः श्रेयसे ॥ कृष्णैपायनं व्यासं विद्विनाशायणं प्रभुं ॥ कोद्यन् पुंडरीकाक्षान् महाभारतकृद्भवेत् ॥ मति
मंथानमावेश्य येन वेदाश्चिन्मध्यतः ॥ जगदिताय जानितौ महाभारतचंद्रमानः ॥ प्रायशो मुनयः सर्वे केवला
त्महिते रताः ॥ द्वैपायनस्तु भगवान्सर्वभरतहिते रतः ॥ स्तुत्यंतोऽस्यास्ति किंचान्यद्येन लोकाहिते पिण्डा ॥ वेदाव्य
स्ताः कृतं चापि महाभारतमुत्तमं ॥ सर्वस्मरतु दुर्गाणि सर्वे भद्राणि पश्यतु ॥ इत्युक्त्वा सर्ववेदार्थाभारते येन द
र्शिताः ॥ समस्तांश्चापितान्थान् स्तत्र स्वरान् दर्शयितः ॥ श्रयतां हि सिनादो यमपेक्षस्य महात्मनः ॥ धर्मे चा

श्री ४
॥ २ ॥

र्यव कामेव मोक्षे च भरतर्षभ ॥ यदि हासितं नैव न्यत्र पुनरेहास्ति न तत्कवित् ॥ एष प्रहृत्यैव हिते लोकसक्तो
र्थकामयोः ॥ धर्ममोक्षपरं यस्मात्कारिष्ये हं समुच्चय ॥ कामिनो वर्णयन् कामान् लोभंतु ब्रह्मवर्णयन् ॥
नरः किं फलमाप्नोति कूपे धमिव पातयन् ॥ मुनिनापि च कामाथो कृत्वा लोकमनो ररो ॥ नित्यावपि श्रितावे
तौ धर्ममोक्षविवक्षया ॥ अन्यथा घोरसंसारबंधहेतुजनस्य तौ ॥ वर्णयेत्कथमुद्योगं महाकारुणिको
मुनिः ॥ लोकचित्तावसानार्थं वर्णयित्वा च तेन तौ ॥ इति हास्ये विविचित्रार्थैः पुनरत्रैव गहितौ ॥ भारतं भा
नुमामिंदुर्यदिनस्युरमीत्रयः ॥ ततो ज्ञानतमो धस्य कावस्त्वा जगतो भवेत् ॥ भारताध्ययनाभित्यमपि पा
दमधीयतः ॥ श्रद्धयानस्य ह्येतस्य सर्वपापान्यशेषतः ॥ योगो शतं कनकशृंगमयं ददाति विप्रयिवेदविदु
षे च बहुभक्ताय ॥ पुण्यां च भारतकथां यद्मांशुजोतिरुत्पलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ भारतस्य क
पादेन गंगायादर्शनेन च ॥ विष्णोः स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ एतच्छ्रुत्वा तु मुनिभिर्निश्चि
नये ३

इति समन्वितैः॥ अध्येयो भारतीयो यमिति हाससमुच्चयः॥ ओकाये भारते चास्मिन् कचित् केचित् व्यवस्थिताः॥ तुल्यार्थो विहितान् सर्वान्योऽपि ध्येतुतानहं॥ सारल्लोकान् समुद्धर्तुं कः कच्छाद्भारताक्षमः॥ योगतः सर्वरत्नानि समुद्धर्तुं महाप्राज्ञात्॥ न च प्रज्ञाभिमानेन मया यं कर्तुं मुद्यतः॥ किंतु भारतभाक्तेर्मो विवशं समचूनुदत्तः॥ तन्महाभारतं प्रीतिः पराधीनांतरात्मनः॥ क्षंतव्यं सज्जनैरेवमयोग्याक्रियादरः॥ अन्विष्टं श्रुतिहासानामत्र साद्विरनुक्रमः॥ यथार्थनामधेयो यमिति हाससमुच्चयः॥ द्वाविंशदिनि हासानामिति हाससमुच्चयः॥ क्रियते घोरसंसारनिमोक्षस्यैव साधनः॥ सर्वसिद्धिदाराख्यानं गौतम्यासदन्तरं॥ तृतीयं मुद्रारख्यानं औषीनरमतः परं॥ ततश्च गंगामाहात्म्यं सक्तुप्रस्थीयमेव च॥ सुदर्शनस्य चारख्यानं सप्तमं परिचक्षते॥ स्वर्गनरकमारख्यानं कपोतास्थानमेव च॥ दुर्गतीतरणं नाम दशमं पारिकीर्तितं॥ सप्तर्षीणां च संवादं एकादशमिति स्मृतं॥ लोभाख्यानं ततः प्रोक्तं जांजल्यारख्यानमेव च॥ कुंडधा

रख्या २

श्री ४
२

रख्य चारख्यानं चतुर्दशमुदाहृतं॥ मं॥ कीर्तिगीतस्य चारख्यानं बोध्यगीतमतः परं॥ इंदकश्यपसंवादं सप्तादशमुदाहृतं॥ पितृपुत्रस्य संवादं शुकशासनमेव च॥ विशंकभरमिदानं च गोदानं च ततः परं॥ अन्नदानं महापुण्यं द्वाविंशककथोच्यते॥ तिळदानं ततश्चैव नृगारख्यानमेव च॥ च्यवनस्य च संवादं नृदुषस्य महात्मनः॥ मानसीतीर्थयात्रा च षड्विंशकमुदाहृतं॥ अहोब्रह्महत्या च सप्तविंशकमेव च॥ अष्टाविंशकमाहात्म्यं विषमेमांसभक्षणो॥ ततश्च नृदुषारख्यानं बड्ढारख्यानमेव च॥ सुव्रतायाश्च संवादं सिद्धस्य च महात्मनः॥ पुंडरीकस्य संवादं महर्षेर्नारदस्य च॥ अत्रैवानुक्रमोक्षेयो नाम महाभारते बुधैः॥ एवं द्वाविंशदारख्यानं इति संहसमुच्चयः॥ ॥ इति श्रीद्रुतिहाससमुच्चये अनुक्रमणिकाध्यायः॥ ॥ जनमेजय उवाच॥ जकप्रदानं सुहृदां कृत्वा तेषां पुंड्रनंदनी॥ नारायणश्चाविप्रर्षे किमु कुर्वन्ततः परं॥ ॥ वैशंपायन उवाच॥ कृत्वा कंतुराजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं॥ पुण्ये भागीरथीतीरे सुपविष्टं सबांधवं॥ निश्वसन्तं मुकुदीनम

इति०
३

श्रुवदनमालुरां। अश्विजगुर्मेहात्मानः पुण्या ब्रह्मर्षिसत्तमाः॥ नारदो देवलो व्यासः कचः कण्वोश्च कश्यपः
॥ रैभ्यो बृहस्पतिर्धौम्यो गालवश्च वनो भृगुः॥ वासिष्ठो जमदग्निश्च दुर्वासा लोमशस्तथा॥ अन्ये च
वस्वः सिद्धाः सारिष्यश्च महात्मनाः॥ तान् प्रणम्य यथान्यायं सर्वे स्तैः॥ आपि नन्दितगा प्रोवाचे दं वनोरा
जा बोध्यव्याकुललोचनः॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ घातइत्वा प्रियान् च धरुपुत्रान्योत्रा रन्पितृस्तथा॥ ज्ञयो
यमजयाकारो मुनयः प्रतिभानि मे॥ अस्मि न्यो हते बाले दौपद्यास्तथैषु च॥ तथान्येषु नरे देषु सु
हृत्संबंधिबंधुषु॥ न विमुच्यते मां शोको ज्ञानिघातिनमालुरां॥ राज्यका मुकमत्यग्रं स्ववंशो ह्येदकार
णं॥ यस्यां के क्रीडितो नित्यं बाल्ये च परिवर्द्धितः॥ समयाराज्यलोभेन गांगेयो युधिघातिनः॥ येन संव
र्द्धितो बाल्ये येनास्मि परिषान्तिनः॥ अल्पकस्य च राज्यस्य क्लेशो घातिनो गुरुः॥ तन्मे दहति चांगा
नियन्मां गुरुरभाषत॥ सत्यं कथय राजे इयादि जीवति मे सुतः॥ समया तं नृशंसेन पापेन गुरुघाति

श्रीः
३

स

ना॥ सत्वं कं कुं बुमुस्य व्यजेन धंसितो युधि॥ अश्वत्थामाहतः सत्यमिक्तः कुंजरे हते॥ कांस्तल्लोका न
गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करं॥ उवाच तपस्वयत्कृष्ण सर्वस्वभृतां वरां॥ ज्येष्ठभ्रातरमत्यग्रं कोमलपाप
कृतमः॥ अस्मि न्युपरावाकं सुतं सिंहमिवाद्रिषु॥ प्रोवेशय महेन्द्रो धौवाहिनीं द्रोणपालितां॥ तदा प्रभृति
वीभत्सुं न शत्रो म्यपि वीक्षितुं॥ कृष्णं च पुंडरीकाक्षं किं चिषी भ्रष्टा हापथा॥ दौपदी च प्रियैः पुत्रैः पंचभि
र्विप्रयो जितानां॥ दुःखादुःखत रं प्रासं दृष्ट्वा मे दहते मनः॥ सोहमंतकरः प्रापः पृथिवीनां शकारकः॥ शोषयि
ष्ये प्रियान् प्राजान्निःसत्त्वो मुनि सत्तमा॥ सर्वे मामनुजानी धनं त्यक्ष्यामीदं कळे वरा॥ ज्ञानिष्वन्येषु च यथाना
भविष्ये कुलांतकृत्॥ तमेवं वादिनं दीनं बहु शोकेन विद्वक्त॥ परावरज्ञो भूतानां व्यासा वचनमब्रवी
त्॥ ॥ व्यास उवाच॥ ॥ मा कृथा पुरुष व्याघ्र शोकं त्वंगात्रा शोषणं॥ नास्ति सुखं भो भूयो ये हतास्मि
न्रजा जिरा॥ व्यसने पुनश्चा चंति न हृष्यं त्यदयेषु च॥ कृतप्रज्ञा ज्ञानवंतः स्तदिधाः पांडुनंदन॥ ग्रं स्यंत

यदिशोकेन त्वादशापि विपाश्चितः॥ ततः शास्त्रविपाश्चित्वं श्रमायेव हि केवळं॥ शोकस्थानसहस्राणि
भयस्थानशतानि च॥ दिवसे दिवसे मृदुमाविशंति न पंडितं॥ ज्ञातस्य हि प्रवामस्य प्रवञ्जन्ममृतस्य
च॥ तस्मादपारिहाराथेन त्वं शोचितुमर्हसि॥ अवश्यं भावो नो ह्येर्थाः स्वकर्मफलहेतवः॥ तान्न संतोहि
शोचंति शास्त्रतत्त्वार्थवेदिनः॥ मृतं वा ~~मृदु~~ यदि वानष्टं चोती तमनुशोचति॥ दुःखेन दुःखमाप्नोति दा
वनर्थो प्रपद्यते॥ पृथिवी वायुराकाशमाप्योति श्रपं वमं॥ एतद्योनीनि भरतानि तत्र कापारिवेदना
न सकाश्चिदुपायोस्ति देवो वा मानुषोऽपि वा॥ येन मृत्युवशं प्राप्नोति जंतुः पुनरिहा व्रजेत्॥ बांधवैः पुत्रदा
रैश्च विमुक्तस्य धनेन वा॥ मग्नस्य व्यसने चोरे धर्तिः पार्थ परायणं॥ श्रुतं धर्मवक्तं धैर्यं सुखमुत्सा
हमेव च॥ सर्वमेतत्कुरु श्रेष्ठ शोको दहति देहिनां॥ बाकांश्च यो वनस्थंश्च वृक्षानाभंगतागतान्॥ सर्व
नाविशते मृत्युरेवं भरतमिदं जगत्॥ एवं भरते पुहते पुसर्वा वस्त्वा विना शिषु॥ को नु हृष्येत ज्ञाते पुशो

कंकुर्यान्मृतेषु च॥ नातीतमनुशोचंति नष्टे कुर्वन्ति च स्मृतां॥ वर्तमानेन मज्जंति शोके तत्त्वाविदो जनाः॥
कशोकः कमहीपाकाः को कपाळावपुर्धराः॥ त्यजशोकमिमं तस्यान्महामोहसमुद्भवं॥ अत्रैवोदाह
रं तीमामितिहासं पुरातनं॥ यथा श्वेनाजितं कश्चिज्ज्ञानवान्ब्राह्मणो ब्रवीत्॥ पुत्रशोकापि संतमरा
ज्ञानं दीनमानसं॥ विषमवदनं दृष्ट्वा विप्रः प्रोवाच धर्मावित्॥ ॥ ब्राह्मण उवाच॥ ॥ किं नु मुस्यसि
मृदुस्त्वमशोक्यः किं नु शोचासि॥ यदि त्वामनुशोचंस्त्वं शोचिष्यते परे जनाः॥ तथा हं च यथा चैतत्त्वं
राजन्ययुपासते॥ सर्वं एव मारिष्यामः स्तत्र कापारिवेदना॥ अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं ग
ताः॥ नासौ तवन चास्य त्वं तथा किमनुशोचासि॥ नायमत्यंतसंवासः कस्यचित्केनचित्सदा॥ अपि
स्वेन शरीरेण किमुतान्येः पृथग्जनैः॥ जनेनासौ जनो जातो जनस्तज्जनितो जनो जातः॥ जनं शोचसि ना
त्मानं आत्मानं शोचमाजनं॥ अव्यक्तादीनि भरतानि व्यक्तमभ्यानि भारत॥ अव्यक्तं धनान्येव तत्र
नि

कापरिवेदना॥ कनुते घापिता राज-कचते घापिता मदा॥ नत्वं पश्यसितानघनत्वां पश्यन्ति तेऽपि न॥ ए
वं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बांधवास्तथा॥ तेषु स्नेहेन कर्तव्यो विप्रयोगश्च तेऽक्रवं॥ संयोगे विप्रयो
गश्च जनानां प्राणिनां ध्रुवं॥ बुद्धुदाश्च तोयेषु भवंति न भवंति च॥ यस्य योगो बहुमतो विप्रयोगः कथम
प्रियः॥ यत्र योगविप्रयोगे न ग्रस्त एवोपजायते॥ सर्वे क्षयांतानि च याः पतनांताः समद्वयः॥ संयोग
विप्रयोगांताः मरणांतं हि जीवितं॥ अनित्यं यो वनं रूपमायुष्यं द्रव्यं सं च यः॥ आरोग्यं प्रियं सं वा सो
मुद्यंते हि न पंडिताः॥ पंडिते चैव मरुर्देव च बलवत्य बलक तथा॥ ईश्वरे च दारिद्रे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता॥
तुल्यकोकप्रस्तुतस्य सहस्रस्यापि पार्थिव॥ नराः शतायुषाः पुं च भवंति न भवंति च॥ सर्वशास्त्रप्र
शमनी सर्वोपायविनाशिनी॥ अप्रमत्ता प्रमत्तानां नृणां कृपागतिरनित्यता॥ अतश्च सर्वमेवेदं म
नित्यं यो व मन्यते॥ सो नित्यताकृतमतिग्लानिमानो न शोचति॥ संगतानि सुबद्धानि विषयाश्च

मनोरमान्॥ छिनत्येकपदे मृत्युर्वैराणीव मनस्विनां॥ अहो व्रमजैर्तुल्यो केजरारूपेण संवरन्॥ मृत्यु
र्ग्रसति भूतानि ^{मृत्युः} निह्वगः पन्नगानिव॥ यथा हि पाथिगः कश्चित्छाया माश्रित्य विश्रमेत्॥ विश्रम्य च पुनर्गच्छे
त्तद्भूतसमागमः॥ समागमः सोपगमः सर्वमुत्पार्दिभंगुरं॥ कायः सन्निहितापायः संपदः पदमापदां
संपदो हि मनुष्याणां गंधर्वनररोपमाः॥ दृश्यमाणोः क्षणेनैव भवंति न भवंति हि॥ भेषज्यमेव दुःखस्य
यदनं नानुचिंत्यते॥ चिंत्यमानं न तद्याति भयं चापि विवर्द्धते॥ अतीतं नानुशोचति कुर्वन्ति न मनोरथं॥
नो हि द्यंते न दृश्यंते ह गाधाः पिंडतद्गदाः॥ अज्ञानप्रभवः शोकशरीरपरिशोषणः॥ तस्मात्त्वं पुरुष
व्याप्रत्यजे मं राजसत्तम॥ ॥ व्यास उवाच॥ ॥ इत्येवं श्येनजित्प्राज्ञो द्विजेन प्रतिबोधितः॥ पुत्रशो
कं परित्यज्य बभूव स्वस्वस्थमानसः॥ तस्मात्त्वमपि राजे प्रज्ञा मास्त्वयसात्विंकी॥ ज्ञातिशोकमि
मं त्यक्त्वा भुक्चराज्यमकंठकं॥ ॥ इति श्रीज्ञानेहाससमुच्चये श्येनाजिदाख्यानं नाम प्रथमोऽध्यायः॥

इति-
६

प्रदद्याम्यनिशितातखितयानः पुनः पुनः हीनापार्थिवसिंहैस्तेषामिदं दृष्टव्यमिति ॥ कानुतासोवरस्त्रीणां अवस्थाद्यभविष्यति ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं ब्रूवि धर्मोक्तः कष्टद्वेषाय न न सः ॥ शोकदुःखपरीतात्मा प्रत्युवाच
युधिष्ठिरः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अहं न श्रद्धेयं सर्वज्ञस्य वचस्तवा ॥ किंतु ज्ञातिवधो हतः शोको मां
बाधते वळात् ॥ प्रियाः पुत्राश्च पौत्राश्चापि ते रोथापिता महाः ॥ श्वशुराश्चातृश्चान्ये ज्ञातयो बांधवास्त
था ॥ अन्ये च पृथिवीपाळाः नानादे समागताः ॥ घाते ताराज्यलुब्धेन मयो ग्रेषा पिता महाः ॥ नृपतीं स्ना
त्रेण हत्वा धर्मयुक्तान् महीक्षितः ॥ यज्वानः क्रतुमुख्यानां कांगमिष्याम्यहं तिगं ॥ याहीनापतिभिः पु
त्रैः पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ कौरवीणामिवातानां कंदंतीनामहं निशं ॥ निशम्यातिस्त्वनंतासां को नु जी
विषुमुत्सहेत् ॥ तामेदं क्रूरकर्माणां ज्ञातिबांधवघातिनां ॥ त्रैलोक्यराज्यलाभोपिनमामद्य प्रहर्षये
त् ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तमेवं शोकदुःखवार्तं विद्वज्जंतं महीपतिं ॥ रूपयापरया विष्टो व्यासः
पुनरभाषत ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अने वेळं महाराज न शोकं कर्तुं मर्हसि ॥ पुनरुक्तप्रवक्ष्यामि

६

दिष्टमेतदिति प्रभो ॥ स्वप्नलक्ष्म्यथान्यामावेतथा प्रतिबोधये ॥ एवं ते पार्थिवाराज न ये हतातात्रणा
जिरो ॥ दृष्टिवा वासकलया सुवर्णस्य चराशिभिः ॥ राजानस्ते प्रयच्छं ॥ मित्तेन लभंते नृपोत्तमाः ॥ न तेषां
वापि हंतात्वं न भीमो नार्जुनस्तथा ॥ स्वकर्मावीधियुक्ते न नृपाः काळे न ते हताः ॥ हेतुमात्रं भवंतो हितस्य
कालस्य पार्थिव ॥ युध्यंते भूतैर्भूतानि रूपं तस्य तद्देश्वरा ॥ गतिमृत्यात्मिकं विद्धि ज्ञातारं शुभपापयोः
सुखदुःखगुणादकं काळं कर्मफलप्रदं ॥ यस्य नास्ति प्रियं कश्चित् न द्वेषश्चापि पार्थिव ॥ कर्मसा
क्षीप्रजानाथः तेन काळे न ते हताः ॥ तेषामपि च राजे इकमाणि पारिचितया ॥ विनाशहेतुकानि त्वां ये तु
मृत्युवशांगताः ॥ आत्मनश्च विजानीहि नियतप्रतसादृशं ॥ किमदुःखं तथापि त्वां विधेना कर्मकारि
ता ॥ किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेयमाणः स्वकर्मभिः ॥ प्रायेणाहिमनुष्याणां बुद्धिः कमानुसारिणी ॥ सान्नि
मज्जं ऊगदिदं गंभीरे काळसागरे ॥ मृत्युरोगजराग्राहेन कश्चिदवबुध्यते ॥ आपाको भूतभावानां था

इति
७

शंशेनाविनिर्मितः॥ स्वकर्मघनसंवातेपच्यतेकाळवाङ्मना॥ बीजं पिताशेऽमपीजानित्रीष्टिश्च कर्मणि
शुभाशुभानि॥ भूतानि सस्यप्रतिमानि लोके ज्ञातानि ज्ञातानि तु ज्ञातिकाळः॥ तस्मात्काळहतं ज्ञात्वा
त्वमिमं पृथिवीक्षयं॥ ज्ञातिबंधुवधोद्धृतं त्यज शोकं नरेश्वर॥ ॥ श्रीरुच्छुवाच॥ ॥ रुधिरैष त्रिका
कलो भवतां च हिते रतः॥ यदाह भगवान् व्यासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम॥ शोकमोहग्रहस्तौ ग्रोश्चिरं शोचं
त्यबुद्धयः॥ महातस्तु महाराज क्षणं शोचति वानवा॥ ॥ वैशंपायन उवाच॥ एवं तदानुनीतो सोरा
जद्विपायनादिभिः॥ रुद्धेन सहितः सर्वैः समस्तैर्भ्रातृभिः सह॥ सर्वपरिवृतः श्रीमान् ग्रहैरिव नि
शाकरः॥ दुःखेन हि समाविष्टो जगामाथापितामहं॥ ॥ इति श्रीद्रोहिहाससमुच्चये पुथिष्ठिरशोका
पनो नाम प्रथमोऽध्यायः॥ ॥ जनमेजय उवाच॥ ॥ मांगेयस्य समीपस्थो भ्रातृभिः परिवारे
रितः॥ एतदाख्याहि मे विप्र किंचकार पुथिष्ठिर॥ ॥ वैशंपायन उवाच॥ ॥ शास्त्राव्यासेन रा

श्री ३
७

जेन्द्रकुल्लेन च महात्मना॥ ज्ञातिशोकपरीतात्मा शीघ्रं पुनरभाषत॥ ॥ पुथिष्ठिर उवाच॥ शमो ब
हुविधाकारो व्यासेनोक्तः पितामह॥ न च मे स्मिन्नः शान्तिः पापं हृत्वा सुदारुणं॥ अहतं वाप्यंतकरो
ज्ञातिक्षयकरो ह्यहं॥ न शान्तिमनुगच्छामि कृत्वा कर्मसुदुष्करं॥ रुधिरैः प्रसिक्तांगं प्रस्रवंतं यथा
वक्त्रं॥ त्वोद्वेगाशरत्नं स्य रुद्धं सिंहवर्षास्त्रिवांबुदं॥ देवव्रतं महात्मानं सत्यधर्मपरायणं॥ हत्वा भ
वंतं लोके न भेदे गोकात्राश्यामिकानहं॥ यथास्मात्सु महाघोरान्मुच्येह किंचिदपि यथा॥ तथा प्रश
धिमां राजन्मम चेदिह सिप्रियं॥ ॥ भीष्म उवाच॥ ॥ परंतु शय्ये हेतुमात्मानं वा हि मन्यसे॥ कर्म
ण्यस्मिन्महाराज रक्ष्मं स्येतदतींद्रियं॥ मनः कर्म मयं प्रादुःसर्वपाणभूतांबुधः॥ तत्तथा चेष्टते त
पांसाविकर्मफलं यथा॥ यद्यद्वा विनतं वा विनतं दन्यथा॥ इति चिन्ता विषयो यसंवादः कि
ंच पीयते॥ अत्रैवोदाहरंती मद्रुहिहासपुरातनं॥ संवादं मत्कृतं गीतम्योः काळकुक्षकपन्नगैः॥ ब्रा

इति

सृणी गौतमी पूर्वस्त्विश्रमकोच्छिता ॥ सर्पेण दष्टं स्वसुतं मपश्यन्नष्टवेतना ॥ अथ तस्या युषोऽंशेन ब
सा सर्पं सुरोषितः ॥ लुब्धकोर्जुनको नाम गौतमी समुपागमत् ॥ तां चाब्रवीदयं तस्यो पुत्रहापन्नगाधमः ॥
ब्रूहि शीघ्रं महाभागे वध्यतां केन हेतुना ॥ ॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ ॥ नास्मिन्हेतुपुत्रगे पुत्रको मे प्राप्स्यस्य
यं जीवितं वै कथं विदुः ॥ गुणं चान्यन्नास्य वधा दुपैमितस्मात्सर्पं लुब्धकमुं वशीय ॥ व्याधिरग्निवि
षं शस्त्रं क्षुत्सर्पः पशवो मृगाः ॥ निर्वाणं यस्य यदि दृष्टं तेन गच्छंति जंतवः ॥ पापेन प्रतिपापं स्यात्
साधुरेव समाचरेत् ॥ आत्मनैव हतः पापो यः पापं हर्तुमिच्छति ॥ दग्धं हि सोऽनुदहति हतमेवानुहं
ति च ॥ मृतं भारयते चैव यः पापो पापमाचरेत् ॥ महामोहहतं पूर्वयोर्जुनं हनुमिच्छति ॥ स पापो न रक्षं
याति नृशंसो न तयातकः ॥ ॥ लुब्धक उवाच ॥ ॥ न पापानां वधो पापं विद्यते किल शोभने ॥ तस्मा
तस्मादेनं वधिष्यामि नृशंसीं शुधातकं ॥ ॥ गौतम्युवाच ॥ ॥ सुलभा पुरुषा लोके साधवः सा

श्री

बोधमानोऽपि गौतमी लुब्धं प्रति ॥ लुब्धकेन महाभागा सा पापेनाकरोन्मतिं ५
धुकारिणः ॥ असाधुपुत्रः साधुदुर्लभः पुरुषो मतः ॥ ते साधवः सुजन्मानस्तैरियं प्रेषिता च भूः ॥ अपकारि
पुत्रेतेषु ये भवंतु प्रकारिणः ॥ दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो मृत्योरोगजरादिभिः ॥ भूयः के दुःखमपरं सुदृतो दा
तुमिच्छति ॥ दुःखं दहति यो न्यस्य ध्वं दुःखं स विंदति ॥ तस्मान्न कस्यचिदुःखं दातव्यं भयभीरुणा ॥ सुम
हस्यपि दोषे तु कृतयत्नमेवेदिह ॥ कथां विच्छिद्यते जंतुर्यत्र भूयः प्ररोहति ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ असक
बोधमानोऽपि पापेषु शुद्धात्मान प्रवर्तते ॥ वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमाचरेत् ॥ विद्वद्भिः शा
म्यमानोऽपि पापकर्मरतिर्नरः ॥ धृष्यमाण इवांगारो निर्मळत्वं न गच्छति ॥ जन्मांतरसहस्रेषु या बु
द्धिर्भाविता पुरा ॥ तामेव लभते जंतुरुपदेशो निरर्थकः ॥ ततः समुच्छ्रंसं दीनः कृद्वात्संस्मृत्यपन्नमः ॥
उत्सर्जन् गिरं मंदामानुषीपाशपीडितः ॥ ॥ सर्प उवाच ॥ ॥ को ह्यर्जुन कदोषोऽत्र विद्येत मनवालि
शः ॥ अस्वतंत्रं हि मां मृत्युविवशं समचक्षुदत्त ॥ तस्याहं वचनादृष्टो न रोषेण न काम्यया ॥ तस्मात्तस्यै

इति.

वतस्यापंपापंममनविद्यते॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥तथाब्रुवतीतस्मिन्भुजगेदेवचोदिते॥आरुगामतमोमृ
त्यःपन्नगंवेदमब्रवीत्॥ ॥मत्करुवाच॥ ॥कोकेनचोदितश्चाहंपन्नगत्वामचूनुदंनं॥विनाशोस्तुकाको
स्यशिशोर्नाहंनचाभवान्॥जंगमस्त्रावराः॥चैवदिविवायदिवामुवि॥सर्वकाकवशंयांतिकाकस्म
कमिदंजगत्॥अनादिनिधनोपोसौजगतःकारणपरं॥लोकेशकाकःपचनिकक्षपकमिवाहितं॥न
मंत्रंनतपोदानंनमंत्राणिनवांधवाः॥शत्रुवंतिपारित्रातुंनलंकोकणपीडितुं॥त्रयःकाकस्तौपा
शानशक्यंतेविवर्तितुं॥विवाहेजन्ममरणंयदायस्यचयेनच॥यथाजकधराव्योम्निभ्राम्यतेमा
तारिखना॥तथेदंकर्मयुक्तेनकाकेनभ्राम्यतेजगत्॥अथाधिगम्यकाकस्तस्मिन्धर्मार्थसंश
यो॥अब्रवीत्पन्नगंमत्कृतंनचाहंनलुब्धकं॥ ॥काकउवाच॥ ॥नचात्राहंतथामत्कृतंमौलुब्ध
कपन्नगौ॥हेतवोजन्ममरणेनचैवास्यप्रयोजकाः॥यदनेनकृतंकर्मतदेवास्यप्रयोजकं॥विना

श्रीः

शहेतुकर्मस्यसर्वकर्मवशावयं॥कर्मदायस्वालोकाःकर्मसंबंधिबांधवाः॥कर्माणिचोदयंतीहपुरुषंसुख
दुःखयोः॥सुवर्णरजतंवापियथारूपंनिगद्यते॥तथानिगद्यतेजंतुःसर्वकर्मवशानुगाः॥पंचेतानिहिस्व
ज्यंतेगर्भस्त्वस्यैवेदेहिनः॥आयुःकर्मचवित्तंनविद्यानिधनमेवच॥यथामृत्पिःडुकंकर्ताकुरुतेयद्यदि
छति॥तथासर्वकृतंकर्मकर्तारमनुगच्छति॥देवत्वंमानुषत्वंचपशुत्वंपाहितांतथा॥तिर्यक्तत्वंस्त्राव
रत्वंचयातोजंतुःस्वकर्मभिः॥प्रचोद्यमानानिपथापुण्यापिचफळानिव॥स्वकालंनानिवर्तंततथा
कर्मपुराकृतं॥येनैवचयथासर्वकृतंकर्मभुभाभुषं॥एवंज्ञातुवेष्टुतेनित्यंविहिमात्मानः॥
आत्मनाविहितंदुःखमात्मनाविहितंसुखं॥गर्भशय्यामुपादाभुज्यतेसर्वदेहिकं॥सर्वदेहेकृतंकर्म
नकश्चियुरुषोभुविबेकेनप्रक्षयावापिनकाश्चित्कर्तुमन्यथा॥अन्यथाशास्त्रगार्भिण्याधिपाधीरो
र्थमीहेते॥स्वामिवत्प्राकृतंकर्मविदधातितदन्यथा॥स्वकृतान्युपतिष्ठंतिदुःखानिचसुखानिच॥हे

उपनिषदितिष्ठंतं गच्छंतं मनुगच्छति२

तुभ्यं नो हियस्तेषां सोहंकारेण बाध्यते॥ यथा धेनु सरस्वते पुवत्सो विरतिमातरं॥ तथा सर्वकृतं कर्मकर्ता
रमनुगच्छति॥ करोति कुर्वतः कर्म ह्येवानुविधीयते॥ यथा छाया तपो नित्यं सुसंबंधो परस्परं॥
तद्वत्कर्म च कर्ता च संबंधो नात्र संशयः॥ गृहरोगी विषं स्नेना राजानः शकुनस्तथा॥ बाधयंति नरः
पश्यात्सीदितं पूर्वकर्मणा॥ येन यत्रोपभोक्तव्यं सुखं वाऽऽस्वमेव च॥ मृतं च वदो रज्ज्वेन बल्यं देव न
नीयते॥ अथाभ्युत्तं कर्म बध्यमेतज्जिघांसति॥ शस्त्राग्निविषदुर्गं भ्योरस्ति तव्यं च रक्षति॥ अ
रिस्तु तं तिष्ठति देव रक्षितं सुरश्चितं देव हतं विनश्यति॥ जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रय
त्नोऽपि गृहे न जीवति॥ यथा दृष्टिव्यां बीजानि अन्नानि च धनानि च तथैवात्मनिकर्माणि तिष्ठन्ति प्र
नवंति च॥ तैलश्याद्यथा दीपो निर्वाणमधिगच्छति॥ कर्म क्षयात्तथा जंतोः शरीरं नाशमश्नति
॥ कर्म क्षये नृणां मृत्युस्तत्त्वविद्विद्गुदाहतः॥ विविधा प्राणिनस्तस्य ग्रहरोगाश्चेहेतवः॥ तस्मा

श्रीः
॥२०॥

चाहं न चामृत्युर्नेमौ लुब्धकपन्नगौ॥ नेचयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुर्वानि च कारणं॥ दुःखानां च सुखानां
वृत्तन्यनो मरणस्य च॥ आत्मैव ह्यात्मनो यो नान्निश्चिन्न भानो रिवारिणिः॥ भीष्म उवाच॥ ॥ एवमुक्त्वा
तु कालेन विप्राणी गौतमी सुतः॥ स्वकर्म प्रत्यया लोका न्मत्सु न कर्म ब्रवीत्॥ ॥ गौतम्युवाच॥ नैव
कालेन भुज्जगौ न मृत्यु रिरहकारणं॥ स्वकर्म भिरयं बालः कालेन निधनं गतः॥ मया च तत्कृतं कर्म
येनायं मे हतः सुतः॥ या तु कालं स्ततो मृत्युर्मुचाजुन कपन्नगं॥ ॥ भीष्म उवाच॥ ततो यथागतं ज
गुः कालं मृत्यु भुज्जगमाः॥ अभ्रदि शोकोर्मुनको विशोकाः सुखं गौतमी॥ एतच्छ्रुत्वा शर्मण
क्षमा भ्रंशिता परो नृप॥ स्वकर्म प्रत्ययं मत्वा विंतां जाहे हि भारत॥ न तत्त्वया कृतं पार्थ नापि दुर्वोधना
दिभिः॥ कालेन च कृतं सर्वं निहता स्तेन पार्थिवाः॥ ॥ वैशापायन उवाच॥ इति न स्य वचः श्रुत्वा ध
र्मपुत्रो युधिष्ठिरः॥ शान्ति शोकं पारित्यज्य बभ्रुवस्वच्छा मानसः॥ ॥ इति श्री इतिहास सप्तमोऽध्यायः
वैव

इति
२

गौतमीलुब्धकसंवादेनामद्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्थं कृतवन्ति नेभीषे रुष्टे च पटुं
रने ॥ सराजाराज शार्ङ्ग व्यासं पुनरभाषत ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ दानस्य तपसा वापि भगवन् किंतु
उद्धरं ॥ किंवा महाफलं प्रेत्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ दानान् न उद्धरत रंष्ट्रं थि व्यामस्ति किंच
न ॥ राजेन्यत्समेवैतत् दृश्यते लोकसाक्षिकं ॥ परित्यज्य प्रिया आणान् अर्थार्थं हि महद्भयं ॥ प्रविश्यं
ति नरा लोभात्समुद्रमद्वीतथा ॥ सेवां चान्ये प्रपद्यन्ते स्वदत्तिरिति या स्मृता ॥ हिंसा प्रायावद्भूत्वा
क्षपी वैवतथापरे ॥ तस्य दुःखा जितस्येह प्राणेभ्योऽपि गरीयसः ॥ अर्थस्य पुरुषव्याघ्रपरित्याग
सुदुःकरः ॥ विशेषतो महाराज तस्य न्याया जितस्य च ॥ श्रद्धया विधि वत्सा त्रेतस्यां तो नैव विद्यते ॥
श्रद्धा धर्मो भूतौ देवी पावनी विश्वधारिणी ॥ श्रद्धया धार्यते धर्मो महद्भिर्नार्थराशिभिः ॥ निः किंचना
पि मुनयः श्रद्धावन्तो दिवंगताः ॥ अत्रैवोदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ ब्रीहिद्रोणपरित्यागात्फलं
पवित्री प्रसवित्री वसंतो रागवता रिणि २

श्री ४
२

यत्प्राप मुद्गलः ॥ शिखिं च दत्तिर्धर्मात्मा कुरुक्षेत्रे वसत्युरा ॥ महर्षिर्मुद्गरो नाम दातोती वानिधिप्रि
यः स्वाध्यायवृत्तसंपन्नः सत्यवागनुसूयकः ॥ जितेन्द्रियो जितक्रोधो साक्षाद्मद्वयापरः ॥ उद्धृत्या स
पक्षेऽपि ब्रीहिद्रोणमुपाजयन् ॥ सप्तपुत्रदारः पक्षांते सदत्त्वानि धिशेषमुक्त्वा ॥ तं श्रुत्वा दूतकर्माण्डवो सो
दृष्टुमागतः ॥ उन्मत्तरूपो दिग्वासा व्याहरन् विविधागिरः ॥ अथोपगम्य तं प्राह मुद्गलं शांसि संभ्रतं
तं ॥ अन्नार्थी नमनु प्रासादो दिमा मतिथिं मुने ॥ ततस्तं मुद्गलो दृष्ट्वा प्रतीतात्मा प्रहजयत् ॥ उवाच च
तं मधुदैवतो भिस्तर्पयन्निव ॥ ॥ मुद्गल उवाच ॥ अहो तीव्रसभा ग्यो हं यस्य मे त्वं दिजो नमः ॥ मनोर
थदवर्ध्या नो वेलायां समुपागतः ॥ त्वदागमे नमनाथ हर्षेणा विष्टुं चेतसः ॥ महोत्सवसमो ब्रह्मन्
दिवसः प्रतिभाति मे ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा यथान्यायं तमभ्यर्च्य च स धर्मविरा ॥ शिखिं च
यर्जितमन्नं तत्प्रादात् तस्मै मुदान्वितः ॥ तद्भुत्वा सर्वमेवासातेन श्रद्धापपादितं ॥ स्वां गान्धात्रिष्य

शेषेणैप्रययौ हि यथागतं ॥ तस्यैवं सर्वकाकेतुप्राप्तेप्राप्तेमहात्मनः ॥ आगच्छुः पुनरेतौ सोऽब्रवीत् ॥
सर्वमेव तु ॥ सर्वैर्न विप्रियानेतुं न शाकास्यमानसं ॥ न क्रोधान्न च कार्यं न वसानो न मत्सरः ॥ तं तु
इमां विज्ञाय प्रानः प्रोवाच स हि ज्ञः ॥ उवाच सोऽब्रवीत् ॥ ॥ लोके त्वत्सदृशो दातान् परतो न भविष्यति ॥ शु
धयानिर्जितैः सर्वैर्लोकैः स चराचरं ॥ शुद्धमस्तं त्वां प्रणुदं न दत्ते धैर्यमेव तु ॥ यो दुर्जयां तां जय
तितोऽपि स्वर्गाजितो भवेत् ॥ जितस्ते कर्मभिर्लोकैः प्राप्तेः ॥ सिपस्सुमांगतिः ॥ अहो दानेन तु पुण्यं ते सु
महत्स्वर्गवासिनः ॥ जितस्ते दुर्जयाः कामा क्रोधो भो मदस्तथा ॥ पैशुन्यं मत्सरं मायां मनः कार्य
ण्यमेव च ॥ इन्द्रियाणां जपो धैर्यं तपः सत्यं दमार्जवं ॥ दयादानं शपाश्चैव त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥
लोकाः समस्ता धर्मेण धार्यं ते स चराचराः ॥ धर्मो हि धार्यते ब्रह्मन् संभूतैर्भवाद्दृशैः ॥ धन्यो
स्य तु गृहीतोऽस्मि स मेऽयं भवता सह ॥ सा हिः समागमे नित्यं सर्वपापहरस्मृतः ॥ व्यास उ० ॥

॥ इत्येवं ब्रह्म तस्मै स्यस्तदा उवाच सोऽमुनेः ॥ देव इतो विमानेन मुद्रित्वं समुपागतः ॥ दिव्यरत्नाविविचित्रेण
किंकिणीजालमालिना ॥ सर्वकामसमृद्धेन कामगेन सुवर्चसा ॥ उवाच चैनं ब्रह्म विविमानमिदमा
रुहं ॥ स्वर्गमोपाकुर्वतां दिव्यां सिद्धिं शप्तेऽस्य पुत्रमां ॥ दिवि देवा धदेवेंद्रपुण्या ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ समु
त्सुकाश्च तिष्ठंतिकांस्तंस्तव दर्शनं ॥ ॥ मुद्रितु उवाच ॥ सतां सप्तपदी मेऽत्री प्रादुरेत न्मनीषिणः ॥ त
तः पृच्छामि किं भ्रातृमहं हितकाम्यया ॥ के गुणा वसतां स्वर्गे दोषा वा देव इतक ॥ एतत् ब्रूहि ततः
भूत्वा करिष्याम्यात्मना हितं ॥ ॥ देव इत उवाच ॥ महर्षेः कार्यं बुद्धिस्त्वं यत्स्वर्गे सुरवमुत्तमं ॥ संप्रा
प्तं वा दुर्मंतव्यं विमृश्य बुधो यथा ॥ नंदनादी निरम्याणित ज्ञेयानानि मुद्रुक् ॥ सर्वकाळफलं
वृक्षैः शोभितानि समंततः विमानानि च दिव्यानि सेवितान्यसुरोगणैः ॥ सर्वरत्नाविविचित्राणि वा
मगानि स्थिराणि च ॥ तरुणादित्यवर्णानि मुक्ताजालांतराणि च ॥ चंद्रमंडलं शुभ्राणि हेमशय्यासना

निव॥ सर्वकामसमृद्ध्याः सर्वदुःखविवर्जिताः॥ नराः सुहृन्निनस्तेषु विवरंति यथा सुखा॥ नतत्र नास्ति
कायांतिनास्ते यानाजितेन्द्रियाः॥ न नृशंसानपि भुनान हृतघ्नानमानिनः॥ सत्यात्मपरिचिनः शररा
दयावंतश्च मापराः॥ यज्वानोदानशीलाश्च तत्र गच्छंति मुहुः॥ नरोगानजरामृत्युर्न शोको न हि
तप्यते॥ न क्षुत्पिपासेन म्लानिर्विद्यते तत्र कुत्राचिर॥ एते चान्ये च बहवो गुणाः स्वर्गचमुहुः॥
दोषाश्च तत्र ये वै प्रभृणुतानपि सांप्रतं॥ शुभस्य कर्मणस्तत्र फलं ह्यस्त्रं स भुजते॥ न चान्यत्रिय
तेभ्यस्तत्र दोषो महस्मृतः॥ ॥ मुहुः उवाच॥ ॥ महांतस्वत्त्वमीदोषात्तृणां स्वर्गप्रकीर्तिताः
॥ निर्दोषाः शाश्वतः श्रान्येपोल्लोकस्तं वमेव द॥ देव इत उवाच॥ ॥ आब्रह्म भुवनादेते दोषाः स
तिमहामुने॥ एत एवाहं नेच्छंति स्वर्गप्राप्तिं मनीषिणः॥ आब्रह्म भुवनाद् धर्मेतद्दिष्टोः परमं पदं॥
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति तद्विदुः॥ नतत्र मृदा गच्छंति पुरुषा विषयात्मकाः॥ दंभे लोभम

रजो धोह मोहैर्विवर्जिताः॥ निर्ममानिरहंकारानिर्दंढाः संजितेन्द्रियाः॥ ध्यानयोगपराः श्रैवतत्रग
च्छंति साधवः॥ एत ते सर्वमाख्यातं तन्मां त्वं पारिष्टुक्षसि॥ विमानमारुहसि प्रंगच्छामास्त्रिदशाल
यं॥ ॥ मुहुः उवाच॥ एतवृत्तासनुमिनिस्तद्वत्प्रत्यभाषता॥ नाहं स्वर्गं गमिष्यामि त्वंगच्छाश्रुयथागतं
देवराज श्रुदेवाश्च भवता वव नाहमम॥ वंद्यां समपितव्याश्चादिव्या ब्रह्मर्षयस्तथा॥ ततो विसर्जये
त्वातं मुहुः स्वर्गं निरुहः॥ सर्वां कामान्पारित्यज्य ध्यानयोगपरो भवत॥ एकांतमतिरासीनो
निर्ममो निरहं कृतिः॥ सर्वदंढसहो धीरः सर्वभूतहिते रतः॥ निगृहीतेन्द्रियग्रासो संयोज्यात्मनमा
त्मानि॥ पुक्तचित्तः स्वमात्मानं पुयोज परमेश्वरे॥ एवं स्वपरमावस्थे योगयोगविदां वर॥ प्राप्त
वांस्तत्परं धाम दुः प्रापं यत्सुरैरपि॥ तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र देहि न्यायाजितं धनं॥ दाना ज्ञानमतः प्रा
प्य ज्ञाना हि सिद्धिर्मना श्यसि॥ यद्दंष्ट्रं पुण्यानि त्वं पुण्याख्यानमनुत्तमं॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यो

इति.
२४

विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ॥ इति श्री इतिहाससमुच्चये मुकुटारव्यानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ वेशं
शंयायन उवाच ॥ ॥ कथयिष्ये हि तीर्थानां प्रभावान् दुतांस्तथा ॥ लोमशं धर्मतत्त्वज्ञं पर्यट्ठयुधि
ष्ठिरः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ योरक्षेत्राणि नाब्रह्मन् भवार्तशरणागतं तत्राप्युपैकं यत्स्यात्
मेव हि तयोर्ब्रह्म ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ एकतः कृतवः सर्वे समाप्तवरदाक्षिणाः ॥ एकतो भयभीतस्य
प्राणिनः प्राणरक्षणं ॥ अत्रैवोदाहरंतीमामितिहासं पुरातनं ॥ इन्द्रस्याग्नेश्च संवादं शिवे रोषी नर
स्य तु ॥ वर्तमाने महायज्ञे जिज्ञासार्थं शिबिन्तपः ॥ इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निः भरुवातत्रोपजग्मतुः ॥
अथोरुं नृपतेः प्राप्य कपोतश्येनजा इयात् ॥ शरणार्थी महीपाकं विलिख्य भयविद्रुक् ॥ ततः
शनेः समागम्य श्येनरूपी सुरेश्वरः ॥ राजानं सुमहात्मानं ज्ञोवाचेदं वचस्तदा ॥ ॥ श्येन उवाच ॥ श्री ४
॥ आदुस्त्वं धर्मतत्त्वज्ञं सर्वब्रह्मविदोद्दिजाः ॥ सत्त्वं धर्मविरुद्धं हि कथं कर्मविकीर्षसि ॥ भावान् रद २४

रुतघ्नं हनेन सत्येनानृतवादिनं ॥ क्षमया क्रूरकर्माणं मत्साधुं साधुना जयेत् ॥ अपकारे परे चैव मुपकार
परो जनः ॥ अपकारपरेऽपि त्वं मुपकारयसे यथा ॥ अहिने हितबुद्धिस्त्वं मया पोष्यसि सर्वदा ॥ रोषान्वेषण
दक्षोऽपि गुणान्वेषणतत्परः ॥ सदैव विहितो भक्षः पीड्यमानस्य मे भुवि ॥ महास्त्वं धर्मबुद्ध्या त्वं नाधर्मव
त्तुमर्हसि ॥ ॥ राजोवाच ॥ संव्रत्स्वरूपः प्राणार्थी त्वं नो भीतो विहंगमः ॥ मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृ
धुरयं खगः ॥ तदेव मागतस्यास्य कपोतस्य भयार्थिनः ॥ कथमस्मद्विधस्यागं कुर्यात्स हि विगर्हितः ॥
लोभादेषा इयाद्वापि यस्य जेह्वरणागतं ॥ ब्रह्महत्यासमंतस्य पापमादुर्मनीषिणः ॥ शास्त्रेषु निष्कृ
तिर्दृष्टार्महापातकिनामपि ॥ शरणागतं हंतस्तु न दृष्टानिः कृतिः क्वचित् ॥ यथात्मनः प्रियाः प्राणाः
सर्वेषां प्राणिनां तथा ॥ तस्मान्मत्कर्मयंत्रस्ताः स्वातव्याः प्राणिनो बुधैः ॥ जन्ममृत्युजरा रोगानित्यं
संसारसागरे ॥ जंतवः परिक्रियन्ति मृत्योर्मुक्त्यर्थं निजंतवः ॥ यान्निमित्तो भवेच्छोकस्तसोवाक्रोधश्च

इति.
॥५॥

ववा॥ आवासो वा यतो मूले मेकांगमपि संत्यजेत्॥ यथा वने जीवितमात्मनः प्रियं तथा परेषामपि जीवितं प्रि
यं॥ संरक्ष्यसे जीवितमात्मनो यथा तथा परेषामपि रक्ष्य जीवितं॥ तस्मात् आहमिमं शीतमर्पयिष्ये कपोतकं॥ य
द्वायुक्तमन्यते न कुं श्येनाभुत इदं॥ ॥ श्येन उवाच॥ ॥ आहारेण च भूतानि प्रभवन्ति न रेश्वरा॥ आहारेण
विवर्ज्यते तेन जीवंति जंतवः॥ शक्यं तेऽङ्कुरे मार्गे आहारेण च जीवितुं॥ न चाहारविहीनस्य शक्यं बद्धं
धितुं क्वचित्॥ मृशो द्विलोपितस्यैते मम प्राणा विशांपते॥ विष्टज्यकायं यास्यन्ति पुंथानमपुनर्भवं॥
मृते मायि च सर्वमे पुत्रदारविनश्यति॥ रक्षमाणः कपोतस्त्वं बहून्प्राणान्न रक्षसि॥ धर्मो वा बोधने
धर्मेन स धर्मः परंतप॥ अविरोधितुयो धर्मान् स धर्मः सद्भिर्ह्येत्यते॥ तस्मादिरोधधर्मस्य विविंस्व
गुरुलाघवं॥ यतो भूयस्तनो राज न कुरु धर्मविनिर्णयं॥ ॥ राजोवाच॥ ॥ नातो भूयः परो धर्मः
काश्चिदन्योस्ति रवे चर॥ प्राणिनां भयभीतानां मम भयं यः प्रयच्छति॥ वरे मे कस्य सत्त्वस्य प्रहंतं जीवि

तै

५

ता भयं॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दया परः॥ तस्य देहादिमुक्तस्य क्षय एव न विद्यते॥ हेमधेनुधरारा
नंदातारः सुलभा भुवि॥ दुर्लभः पुरुषो लोके सर्वजीवदया परः॥ महतामपि यज्ञानां काले न क्षीयते फलं
॥ भीता भयप्रदानस्य क्षय एव न विद्यते॥ दत्तमिष्टं तपस्तप्यं तीर्थं वैदश्रुतं तथा॥ सर्वाण्यभयदानस्य
कलां नार्हं निषोडशी॥ वतुः सागरपर्यं तां यो दद्यात् पृथिवीमिमाम्॥ अभयं यस्तु भूतेभ्यस्तपो रभयदो
धिकः॥ परित्यजेत् हि राजेदं शरीरं वापि दुस्तरं॥ न हि मं भयसं वस्तु मं के दीनं कपोतकं॥ यन्ममास्ति शुभं
किं विहसुराज नमनिजन्मनि॥ भवेन्नानाभयार्तानां मार्तिनाशाय देहिनां॥ न चाहं कामये राज्ञ्यं न स्वर्गं
न पुनर्भवं॥ प्राणिनां दुःखतप्तानां कामये दुःखनाशनं॥ यथा च नान्ततां वाणिमहमेका मुदा हरे॥ स
त्येनानेन भगवा प्रसीदतु मे रेश्वरः॥ आहारार्थं समारंभं न च वायं विहंगमां॥ यद्यथेष्टं तवाहारं मत्स्यं देव
इदम्यहं॥ श्येन उवाच॥ ॥ यादृशो विहितोऽस्माकं धात्रा भक्षः कपोतकः॥ यन्मे त्वं दृज्यता हरेः का

११

यमसपरेर्मम॥ श्येनाः कपोतान्वाहन्ति श्रुतिरेषासनातनी॥ माराजं सुदृढं मत्वा कदलीसंभमारुह॥
राजोवाच॥ ॥ नाहं कुशास्त्रमार्गेण क्वचित्खवर्ते विहंगम॥ शास्त्रैरवतथोक्तोयं धर्मः सत्यदयापरः॥ स
र्वसत्त्वेषु यद्दानमेकसत्त्वे चयादया॥ सर्वसत्त्वप्रदानानुदये केवि विशिष्टे॥ वाङ्मनः कर्मभिर्येन सर्वभ
तहितैरताः॥ दयादर्शितपथानां ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते॥ गच्छतास्तिष्ठतो वापि जाग्रतस्त्वप्यतोपि वा॥ यन्न
भूताहेनार्थाय तं स्पृशोरेव वेष्टितं॥ जंगमानि च भूतानि स्थावराणि च येन राः॥ आत्मवत्परिरक्षन्ति
ते यांति परमां गतिं॥ प्राप्तिनं बध्यमानं तु यः शक्तः स सुपेक्षयेत्॥ स याति नरकं चोरं मित्रं प्रादुर्मनी
षिणः॥ राज्ञं शिबीनां सुमहत्प्रयत्नामिति वादिज॥ यदि कामयसे चान्यद्दर्जयित्वा कपोतकं॥ ॥ श्येन
उवाच॥ ॥ यदि राजन्कपोते तु सुदृढा प्रीतिरीदृशी॥ तत्त्वं कपोतमुत्प्लुत्या निस्त्वमांसानि प्रयच्छ मे॥
॥ राजोवाच॥ ॥ अनुग्रहमिमं मन्ये यन्मां श्येनाभिभाषसे॥ एतद्देहं प्रयच्छामि त्वमांसं यावदिच्छ

सि॥ यदप्रियं तत्सुजनश्चिराद्ददति वा न वा॥ मम तु प्रियमेवैतच्छ्रमादभिहितं चिरात्॥ अष्टवेण शरी
रेण प्रतीक्षणा विना शिना॥ अष्टवेणो नार्जयेद्धर्मः सशोच्यो मरुचेतनः॥ यदि प्राण्युपकाराय देहोयं नोपयु
ज्यते॥ ततः किमुपचारोऽस्य प्रत्यहं क्रियते दृष्ट्वा॥ ॥ श्येन उवाच॥ ॥ नानिरेक्तमहं याचेतव मांसं न रेश्व
रा॥ तस्मात्प्रयच्छ स दृष्ट्वा प्रयच्छ तुल्यं यदृष्टं॥ ॥ राजोवाच॥ ॥ ते देवाहं करिष्यामि यन्मां श्येनाभिभा
षसे॥ येनास्त्वरक्षणं मे स्याद्दत्त्वा तव विहंगम॥ ॥ लोमश उवाच॥ ॥ एवमुक्त्वा स्वमांसानि स मुहुरस्य
पार्थिवः॥ प्रहृष्टस्तथा मांसं कपोतेन सह प्रभुः॥ तत्कात्मसुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वयथेपिणः॥ भवंति
परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः॥ प्रियमाणस्तुल्यं कपोतोऽप्यतिरिच्यते॥ पुनश्चोहृत्य मांसानि
राजन्प्रादात्स पार्थिवः॥ न विद्यते यदमांसं कपोतेन सह संक्वचित्॥ ततः प्रक्षीणमांसोऽसौ सारुरो हनुका
स्त्वयं॥ परदुःखानुरागित्यं सर्वसत्त्वसुखे रताः॥ नापेक्षन्ते महात्मानः स्वसुखानि महान्त्यापि॥ अथन

इति

स्मिन्समारुद्धे तु कामोपीनरे नृपे ॥ देवदुंदुभयोनेतुः पुण्यदृष्टिः पपात ह ॥ ततस्तस्याः स्वमां मत्वा मेधराज
स्थितिपरां ॥ शक्रस्वरूपमास्त्रायवाक्यमेतदभाषत ॥ शक्रो ह मस्मि भद्रं ते कपोतो हव्यवाहनः ॥ जिज्ञासया
नौत्वां राजन इमं यज्ञमुपागतौ ॥ नैतत्स्वै नृपाश्चक्रुः न करिष्यन्ति चापरे ॥ महाकारुणिको नैव यत्कृतं दु
कृतं त्वया ॥ परार्थं त्यजतः प्राणान्नया प्रीतिरभवत्तव ॥ प्राणसंज्राणलुब्धेषु न स्या प्राणेषु देहिनां ॥ परा
र्थः कांतिकाधिया स्वाश्रयात्यंतनिष्ठरा ॥ त्वेय्येव केवळं राजन कुरुते करुणापदं ॥ स्वकर्मपाशैः सुद
दैर्बद्धं हं तस्मिन्मिदं जगत् ॥ त्वं जगदुःखमोक्षाय बद्धः करुणयान्तप ॥ तथा सर्वात्मना चापि देहेषु प्रशि
तं त्वया ॥ यथा चैवात्मसंपन्ना वासनापि न रोषिता ॥ अहं त्वेय्यं विशिष्टेषु हीनान्नवमन्यव ॥ अहं त्वा
सदृशैस्त्यज्ज्ञां त्वं लोकोत्तमतंगतः ॥ आत्मप्राणैः परप्राणान्नयोनरः परिरक्षति ॥ सयाति परमं स्था
नं यस्मान्नावर्तते पुनः ॥ प्राणैरपि त्वयाराज न रक्षितः रूपस्यो जनः ॥ स्वमां सान्यापि दत्तानिद्रव्यमन्य

२७

यः ३

पुका कथा ॥ पशवोपि हि जीवंति केवळात्मोदरं भराः ॥ स पुनर्जीवितश्चाध्योयः परार्थो हि जीविति ॥ किंचात्र चि
त्रं यत्संतः परानुग्रहत्यराः ॥ न हि स्वदेहशान्त्यर्थं जायन्ते च धनोद्गमाः ॥ परोपकारव्यापारपरोयः पुरुषः
सदा ॥ स पदं तदवाप्नोति परा दृष्टिं च यत्परां ॥ परोपकारैरेवं धिक् ॥ स्वसुखापगमस्य हा ॥ जगद्धिताय जा
यन्ते साधवस्त्वा दृशा भुवि ॥ यत्ते मां सानि गात्रेभ्यः समुत्सृज्य तानि पार्थिव ॥ एषो तेशाश्वनी कीर्तिर्लोका
ननु गामिष्यति ॥ दिव्यरूपधरश्चैव पाकयित्वा तु मेदिनी ॥ सर्वलोकानां तिक्रम्य ब्रह्मलोकं गमिष्यसि ॥
एवमुक्त्वा तस्मिन् दिग्गजं जग्मतुस्त्रिदशालयं ॥ राजा तु क्रतुमश्रुतुमुमुदेव वदन्तदा ॥ यद्दं श्रुत्वा त्रि
त्यंशिवेश्वरितमुत्तमं ॥ सानि धोयेह पापानि प्रयाति त्रिविवं नरः ॥ विचिंत्य राजा स्वशरीरमध्वं ध्वं
यशः सर्वजनस्य दुर्लभं ॥ शरीरदानात्परजीवरक्षणं विधाय लोकत्रयभरणं यचौ ॥ ॥ इति श्री
इतिहासस्य सुब्रह्मयेशिवे राख्यानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ बृहस्प

तिस्रमंबुध्या शक्रतुल्यपराक्रमं॥ शरत्तुल्यगतं भीष्मं क्रुष्योदृष्टमागताः॥ अत्रिर्वेसिष्ठो धर्मगुः पुलस्त्यः
पुलहः क्रतुः॥ अंगीरागो तमोगस्त्यः सुमंतुश्चायुरात्मवान्॥ विश्वामित्रस्त्वनृशिरासंवर्तकककर्मः॥ देव्यो
बृहस्पतिर्धौम्येयश्च वनः कश्यपो ध्रुवः॥ उर्वोसा जमदग्निश्च मार्कंडेयो थगालवः॥ उशनाथश्च भरद्वाजो
यवकीर्तस्त्रिकुस्तथा॥ स्तूकारव्यः शकलाक्षश्च काण्वो मेधातिथिः क्रतुः॥ नारदः पर्वतः श्रैव सर्वे च मु
नयस्तथा॥ मित्रश्च भर्गव नो व्यासः शतानंदः क्रतुव्रतः॥ जामदग्न्यः स्तथारामः कच इत्येव सादयः
तान्प्रणम्य यथान्यायं धर्मराजः सहानुजः॥ विधिवत्सजयामास जगत्स्य ज्ञाः सुतेजसः॥ ते प्रजिना
महात्मानः सुखासीनास्तपोधनाः॥ एते भीष्मश्रिताः शत्रुः दिव्याधर्माश्रिताः कथाः॥ कथांते
तुर्द्विजं शृण्वन्मपीषां भावितात्मनां॥ प्रणम्य शिरसा भीष्मं पद्मे दं युधिष्ठिरः॥ ॥ युधिष्ठिर उवा
च॥ ॥ के देशाः सुमहत्पुण्याः कान्यः के च पर्वताः॥ सेव्याधर्मार्थोभिर्निर्त्यंतमेव ब्रूहि पितामह॥

॥ भीष्म उवाच॥ ॥ अत्रैवोदाहरंतीममिति हासं पुरातनं॥ शिखोच्छ्रवैः संवारं सिद्धस्य च महात्मनः॥ क
श्चित्सिद्धः परिश्रामस्तमस्तांष्टुथिवीमिमं॥ उच्छ्रवैः गृहस्थस्य सिद्धस्य च महात्मनः॥ सतं सम्यक्
कृतानिथ्यं सुखासीनं गतकर्म॥ एष्टवानिममेवार्थं यन्मां त्वं परिच्छसि॥ ॥ ऋषिरुवाच॥ ॥ के देशाः
के जनपदाः कान्यः के च पर्वताः॥ श्रेष्ठाः पुण्यतमाः श्रैव ज्ञेयाः सिद्धवदस्वमे॥ ॥ सिद्ध उवाच॥ ते देशा
स्ते जनपदास्ते शैलस्तेऽपि चाश्रमाः॥ पुण्यात्रिपथगा येषां मध्ये यानि सरिद्धरा॥ तपसा ब्रह्मचर्य
ण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः॥ गतिं न लभते जंतुर्गंगा संसेव्यतां लभेत्॥ स्नातानां भुवि पि स्तोत्रैः गा
गयैर्नियतात्मनां॥ गतिं भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि॥ जपहृत्यतमस्त्री व्रंथथा भानुदये
सति॥ तथापहृत्य पापानि भीतिगंगा जकापुतः॥ अग्निं प्राप्य यथा लघुस्तजरा शिर्विनश्यति॥
तथा गंगा वगाहेन सर्वपापं विनश्यति॥ यस्तु स्त्रियां शुसंतं गंगां गेयं स लिलं पिबेत्॥ पापं विहा

इति
१९

यनिर्मुक्तोपावकात्तुविशिष्यते॥चाशयणसहस्रं तु यश्चरेत्कायशोधनं॥पिबेद्यश्चापि गंगायाः पयश्चा
सोसमो भवेत्॥विष्टे द्रुगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान्॥पिबेद्यश्चेष्टं गंगायाः पयश्चासोसमो भवेत्
योनरः स विशिष्यते॥लंबेदधः शिरो यस्तु वर्षाणामयुतं नरः॥मासमेकं तु गंगायां सेवनं सममेव न
॥भूतानामिह सर्वेषां दुःखेनाविष्टे चेतसां॥गतिमन्वेषमाणानां नास्ति गंगासमो गतिः॥महद्भि
रशुभैश्च स्नानेनैकानि महानवान्॥पततो नरके घोरं गंगातरति सेवनात्॥यथोपजीविकार्थं
नुर्देवानां कामदा स्मृता॥तथैव देहिनां गंगा सर्वकामफलप्रदा॥जाङ्गलीतीरसंभूतां मृदं मृद्वा
विभर्तियः॥विभर्तिरूपं सूर्यस्य तमोनाशं सुनिर्मलं॥सप्ताधरान् सप्तपरान् पितृन् श्रेष्ठान् श्रेष्ठपरां
नरान् तारयते गंगा दृष्टापीता वगाहिता॥दर्शनात्स्पर्शनाध्यानात्तथा गंगेति कीर्तनात्॥पुनस्तु
पुण्यान् पुरुषान् शतशो यः सहस्रशः॥य इच्छेत्स फलं जन्मपौरुषं शतैव च॥सपितृस्तेषु

द्रुगामधिगम्य सुरांस्तथा॥भूताथ कीर्तिता ध्याता दृष्टापीता वगाहिता॥गंगा तारयते नृणां उभौवंशौ
विशेषतः॥जात्यंधैरिह तुल्यास्ते मृगेः पंगुभिरेव च॥समर्थं येन पश्यंति गंगा पुण्यजलं नदी॥वान
प्रच्छेद्यनिमिगदस्ते ब्रह्मचारिभिः॥विद्वद्भिः सेवितां गंगां पुण्यां कोनामभाश्रयेत्॥मनोवाक्का
यमिग्रस्तैः पापैर्बहुविधैरपि॥वीक्ष्य गंगां भवेत्सुतः पुरुषो नात्र संशयः॥उक्तामद्भिश्च यत्प्राणैः
प्रयतः श्रद्धयान्वितः॥चित्तये न मनसां गंगां सोऽपि गच्छेत्परां गतिं॥यावदस्ति मनुष्याणां गंगा तेषु
तिष्ठति॥तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते॥पूर्ववयासि पापानि कृत्वा कर्माणि येनराः॥पश्चा
द्गंगानि सेवंति ते यांति त्रिदशालयं॥गंगां तां सुमहत्पुण्यां पतंतीयां महेश्वरात्॥आदधो शिरसा दे
वस्तां गंगां को न संश्रयेत्॥त्रिभुलोके पुपुण्यत्वात् गंगायाः प्रथितं यशः॥या पुत्रान् सगरस्येता
भस्मीभूतान् नयेद्दिवं॥अंधाः क्लीबा जडा व्यगाः पतिनो रोगिणोऽप्यजाः॥गंगां संसेव्य पुरुषादे

वेगं छेति साम्यतां ॥ देवलोकेऽपि पुण्यत्वात्कस्तां यो नाम संश्रयेत् ॥ सर्वपापहरां गंगां सिद्धिं धर्मसेवि
तां ॥ दक्षां पृथिवीं बहतीं विश्वरूपां शिवामतां ॥ पुराणां सुप्रसादां तु सर्वभूते प्रतिष्ठितां ॥ हरस्य चांगसंप
कीर्त्यवित्रत्वं समागतां ॥ कोनामनाश्रये जंगमशेषदुरितापहं ॥ गंगायां मरणं चैव दृढा भक्तिश्च के
शवे ॥ ब्रह्मविद्याप्रबोधश्च नात्पस्यतपसः फलं ॥ कांश्चिन्तेपितरः पुंसां सर्वेषां मुनिपुंगव ॥ मद्दं शजो
यो धर्मात्मा कदा गंगां गमिष्यति ॥ गंगोदकैर्यदा मर्त्यः पितृंश्च तपयिष्यति ॥ तदा जन्म फलं प्राप्तः स
धन्यः पुरुषो भुवि ॥ सुदूरस्थोऽपि यो ब्रूयात्त्रिसंध्यं नियतः श्रुतिः ॥ गंगा गंगेति गंगेति सगच्छेत्पर
मांगतिं ॥ मरणे स्मरणं विष्णोः कथ्यते त्यंत दुर्लभं ॥ तदप्यल्पेन कालेन गंगां संसेव्य लभ्यते ॥ गुणा
नामेकदेशोयं गंगायाः कीर्तितो मया ॥ समस्तानि ह को वक्तुं शक्नोवर्षशतैरपि ॥ यथार्णवस्य रत्ना
नि मेरोश्च कनकोपकाः ॥ संख्यातु नैव शक्यं ते भामी रथास्तथा गुणाः ॥ ॥ श्रीभू उवाच ॥

इति परमतिगुणानेकान् गंगायाश्चापि त्रिपथानुरूपान् ॥ बहुविधमभिधाय तत्त्वभूतान् गंगाज
ल्लेकानि मान् विवेश सिद्धिः ॥ सिद्धस्य वाक्यं हिततः ॥ चाविप्रः सबोधितः ॥ गंगामुपेत्य विधिवत्स सि
द्धिं प्राप दुर्लभां ॥ तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र श्रद्धया परया युतः ॥ गंगामेव निषेव स्वततः सिद्धिं मवाप्स्यसि ॥
इति हासमिमं पुण्यं पठे श्रद्धयान्वितः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमांगतिं ॥ ॥ इति श्रीशुति
हाससमुच्चये गंगामहात्म्यं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ पितामहस्य मेयस्ते
धर्मराजस्य धीमतः ॥ यदा श्रयं भर्त्सितं चित्तं मे ब्रूहि मीमांस्य ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ शृणु त
त्र महाप्राज्ञे यदा श्रयं भर्त्सितं महत् ॥ तपितेषु द्विजाग्रेषु दीनां धृक्पणेषु च ॥ पृथ्यमाणे महायज्ञे दि
क्षु सर्वसुखामनेः ॥ पतस्सु पुण्यवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ विष्वा न्निस्तस्य न कुक्कः कांचनां ध्वजतनु
र्मेहान् ॥ दृष्ट्वा वामं चैव दामासुषि सुमहत्स्वनां ॥ न कुक्क उवाच ॥ ॥ सक्तु प्ररुह्य यत्नेन नायं य

सः समो नृपः ॥ उच्छ्वस्ते गृहस्थस्य कुरुक्षेत्रे निवासिनः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विस्मितास्ते हि जानयः
समुपेत्यादताः सर्वे तमष्टच्छकुत्त हृत्वा ॥ ॥ द्विजापुत्रः ॥ कस्वमत्यद्भुताकारः कुतो वेहागतो भ
वत् ॥ किमर्थं त्वन्महायज्ञमिदं राज्ञो विगर्हसि ॥ ॥ नकुळ उवाच ॥ नैषामप्यामृषोक्ता वा कुरु न द्वेषान्न
च मत्सरात् ॥ तथैव तस्युरावृत्तं तत्सर्वं शृणु तर्हि जाः ॥ उच्छ्वस्ते हि जः कश्चित्कुरुक्षेत्रं वसत्युरा ॥ प
ष्ठन् हकाळिको नित्यं सभार्यः स सुतस्तुषः ॥ तत्राप्यवसतस्तस्य दुर्भिक्षमभवन्महत् ॥ कुरु
प्राणो ह्यभूत्तत्र सर्वलोकस्तु धान्वितः ॥ सतदा किं श्यमानस्तस्य कुटुंबो महानपाः ॥ काळे काळे
च संप्राप्तेनाशनं प्राप किंचन ॥ कष्टेण ते यवप्रच्छमार्जयन्सुमहत्तपाः ॥ कृत्वा सत्कृश्रविधि
वञ्चतुर्धा विभजतदा ॥ ततः शुक्लामदेहानां तेषां तत्र भुभुक्षतां ॥ तेन्मात्रस्वर्गं गृहसाराणां अति
थिः कश्चिदाययौ ॥ धन्योऽस्य नु गृहीतोऽस्मि यन्मेचितं यतो भवान् ॥ संप्राप्तातीथि वेळायां

धर्मात्स्वेव तोयरा ॥ स्वागतं ते द्विजः श्रेष्ठपुनः सुस्वागतं वने ॥ सनाथं क्रीयतां ब्रह्म उदजे मे प्रविश्यतां ॥ ते गृ
हागृहिमां धन्यायेषु मार्गश्रमा नुराः ॥ स्वगृहेष्विव विधस्ता विश्रमंति भवाद्दृशाः ॥ अहोती विसमाग्या
स्ते चोपैगृहमेधिनः ॥ तेषामश्रुदिवसा गच्छन्त्यतिथिप्रजया ॥ तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च
सन्तता ॥ एतानि वसतां गेहेनाच्छिद्यंति कदाचन ॥ ॥ नकुळ उवाच ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा तमभ्यर्च्य
पथा विधि ॥ स्वभागं च ददौ हृष्टो नतु लुप्यति तेन सः ॥ ततोऽस्य भार्या शुक्लामावहारीनां पत्निनी ॥
त्वगारिच्छभस्तावेपंतिभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ किं विषयो सिधर्मज्ञो विद्यमानेषु
सक्तुषु ॥ लुप्यर्थं मतिथेरस्य मद्भोगोऽपि प्रदीयतां ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अपि कीटपतंगानां मगादी
नां च शोभने ॥ स्त्रियो रक्ष्याश्च पाण्याश्च तन्मैवं वक्तुमर्हसि ॥ धर्मकामार्थकार्याणि स्रष्टुं कुरु
संततिः ॥ दोरघधीनः सर्वस्य पितृणां मात्मनस्तथा ॥ नानुकंपति यो भार्यापुष्टोरक्षति एवरा ॥ अ

नकरोतीह पोषां

यशोमहदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ ॥ सृष्टौ सद्वृत्तौ धात्रा दंपतीति द्विजोत्तम ॥ तस्मान्मन्य
हति धर्ममांनवाद्यां कर्तुं महर्हसि ॥ पतिर्नार्यः परो धर्मः पतिरेव हि देवतं ॥ पतिरेव परो बंधुः पतिरेव परा
गतिः ॥ धर्ममर्थं च कामं च यतः स्वर्गतिरेव च ॥ पत्युः प्रसादात् स्त्री सर्वमेतत्प्राप्नोत्यसंशयं ॥ कर्मणा
मनसा वाचा या स्त्री पतिरनुव्रता ॥ इह स्त्रैव महाभागा देवतैरपि पूज्यते ॥ नमया लय्य भुक्ते तु भुक्ते च
र्वकदाचन ॥ व्रतमेतदिदित्वा तु स कृत्वं दातु महर्हसि ॥ ॥ नकुळ उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा गृहीत्वा तान्
सत्कृत्य नतिथये ददौ ॥ भक्षयित्वा तिथिस्तां स्तुने वल्गो भवन्नदा ॥ ततः पुत्रो विदित्वेति पितरं प्राह धर्म
वित् ॥ तस्यार्थमार्तिथे स्नातमद्भागोऽपि प्रदीयतां ॥ किंतस्य जीवितफलं प्राप्तं यस्याशयातिथिः ॥
श्रुत्वा दिवग्गहादीनो निराशः प्रतिगच्छति ॥ कुटुंबं पीडयित्वा तु त्यक्त्वा लोभं विमत्सरः ॥ ददाति यो
तिथिष्योन्नं स याति परमां गतिं ॥ ॥ पितो वाच ॥ ॥ अपि वर्षशता युक्त्वं वाक्यं वदामि मया ॥ वा

वाङ्मनां शुद्धलिष्टा च तस्मात्वं भुक्त्वा पुत्रकं ॥ पुत्रेण लोकान् ऊयति श्रुतिरेषा सनातनी ॥ त्वया तु जीवि
तावत्संलोकस्थः प्राप्स्यतामम ॥ तपो हि सु महत्तमं दुता विधिवद्गनयः ॥ संततिस्त्वं च मे पुत्रनाहं मत्स्यो
र्विभेभ्यतः ॥ प्रायशः प्रापकारित्वा त्मस्योरु द्विजतेनरः ॥ कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ति मत्फलं प्रियमिवातिथिं
॥ पुत्र उवाच ॥ ॥ पिता गुरुः पिता देवः पिता धर्मसनातनः ॥ तुष्टे पितरि पुत्राणां तुष्टास्तुः सर्वदेवताः ॥ श
रीरं संपदो दाराः श्रुतिरेषा सनातनी ॥ यस्य प्रसादात् प्राप्यंते कोन्यः पूज्यो न तोधिकः ॥ सर्वं वयासि पुष्टं
निपिता पुत्रमिति श्रुतिः ॥ उत्तरो पितरं पुत्रस्तस्मान्सत्कृत्य यत्नमे ॥ ॥ नकुळ उवाच ॥ इत्युक्तं स्तुतं
हीत्वा तान्सत्कृत्य नतिथये ददौ ॥ मुक्ता तानपि सर्वाश्च नत्सिंसमवाप्तवान् ॥ ततः स्नुषा पितं प्राह श्रु
श्रुं विनयान्विता ॥ मद्भागोऽपि महाप्राज्ञ दिजस्यास्य प्रदीयतां ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ यासे दातुं स्नु
षासाध्वी नियतव्रतकश्चिन्ता ॥ कुळसंततिहेतुस्त्वं रक्षामि सर्वदेवहि ॥ गुरुशुश्रूषया श्रान्तां शुभ्रामां

तपसि स्थितां ॥ तां दृष्ट्वा म्लानवदनां पीडिता विमनोममा ॥ भृत्यानामपरो धेनयं धर्मं क्रियते शुभे ॥ नतं
संतः प्रशंसन्ति नृशंसं जनसेवितुं ॥ ॥ स्नुषावाच ॥ ॥ भृत्या यत्रोपस्थितं तत्रायं विहितो विधिः ॥ मन्य
ते तु ग्रहं यत्र तत्र दोषो न कश्चन ॥ मम त्वं स्वामिनः स्वामी देवता यानु देवता ॥ गुरोर्गुरुर्गरीयांश्च तत्रैवं वक्तु
मर्हसि ॥ अनुकंप्येति मां मत्वा दृढमन्त्रेति वा पुनः ॥ प्रयच्छ भगवांश्चाभ्यर्च्य दीनामनुगृहाण मां ॥ तनस्मा
नापि सक्तश्च गृहीत्वा तिथये दादौ ॥ बुभुजे चानिथिः सर्वं न चासौ बुभुजे द्विजः ॥ अनुग्रहं मन्यमानः स
कुटुंबो महामतिः ॥ धर्मं चापि हि युक्तात्मानं च चाळा चळोपमा ॥ तं भुङ्क्ष्व भावं विज्ञाय प्रीतिः प्रोवाच स द्वि
जः ॥ धर्मो हिं द्विज रूपेण त्वां जिह्वा लुरिहागतः ॥ दमस्तपो दयादानं शांतिमिन्द्रियनिग्रहः ॥ सत्यं क्षमा
जवं क्षान्तिमिच्छेतास्तनवो मम ॥ यस्मिन्मास्तनवो नृजिह्वा भक्त्या मे भजते नरः ॥ तदा भाक्ते मतस्तुष्टिं
गतिमिष्टां ददाम्यहं ॥ यस्मात्संभुङ्क्ष्व भावेन दत्तं कृच्छ्राजितं त्वया ॥ कृच्छ्रासे न सर्वं स्वतस्मात्स्वर्गमि

यस्मिन्मास्तनवो मम भक्त्या हि भजते नरः २

तो ब्रज ॥ स्वर्ग स्थाः स्त्रिदशाः सर्वे दिव्या ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ स्तुवंति दानमेतत्ते विस्मया विष्टे चेतसः ॥ स
कुप्रच्छापरित्यागश्च द्वाजकदजन्मना ॥ यशो महज्जलौघेन लोकास्ते ह्माविता स्वया ॥ सफलं भव
तो जन्म ब्राह्मण्यं सफलं च ते ॥ गगनात्पुष्पवर्षं च पतितं तस्य मूर्धनि ॥ तजः प्रज्ञा बलं धैर्यं शुभाश्रय
येति देहिनां ॥ यो दुर्जयां तां जयति तेन स्वर्गो जितो भवेत् ॥ भायार्पुत्र स्नुषासा धीतथैवात्मा सुदु
स्तजः ॥ सर्वाण्येतानि धर्मार्थं त्यक्तानि लणवत्तया ॥ न तथा प्रीयते धर्मो दानोर्वि तेर्महाफलेः ॥ न्या
यलब्धैर्यथा ह्यल्पैश्च द्वापतेः सुतुष्यति ॥ अश्रद्धापरमं पापं श्रद्धापापं प्रणाशिनी ॥ जहाति पापं श्र
द्धावाजीर्णं त्वचमिदोरगः ॥ बहुल्यश्च द्यादत्तं पापमाकुर्मनीषिणः ॥ वार्यपि श्रद्धया दत्तं जानं स्या
योपकल्पते ॥ इति देव सुधर्मात्मा पुराणि किंच नो भवत् ॥ श्रद्धां दत्ते च दत्त्वा सो नाकष्टमिदो गतः
एकां दत्त्वा स पारिव्यां लकलाशो भवति चिरं ॥ गवां शतसहस्राणि विप्रभ्यापि ददो नृगः ॥ आत्ममां स

प्रदानेन शिविरोशी नरस्तथा ॥ सर्वडः खविनिर्मुक्तो मुमुदे देववच्चिरं ॥ न राजस्त्रनेव दुर्भिरश्वमेधशाने
रति ॥ सक्तुप्रस्थस्य दानेन तुल्या एते कथंचन ॥ पश्यादिव्यां विमानं सैतव प्राप्तमिदं द्विज ॥ नाकंगच्छस्व विप्रे
इसभार्यः ससुतस्तुषट् ॥ ॥ न कुळ उवाच ॥ ॥ इत्युक्तः परितुष्टेन साक्षाद्देवेण सा द्विजः ॥ दिव्यां विमानमा
रुह्य सकुटुंबो दिवं ययौ ॥ ततो हंतेषु पातेषु विमाने सत्वरः सौर्य ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णसक्तुतोयेन वेश
यन् ॥ अथ धर्मप्रसादेन मुनेस्तस्य च तेजसा ॥ दिव्यपुष्पविमाने च हेमिपाश्वर्मज्जायत ॥ द्वितीयं तु कथं
पाश्वर्धेमं स्यादिति चिंतयन् ॥ तपोवनानि तीर्थानि यज्ञांश्चाप्यगमं सदा ॥ ततो यज्ञमिमं श्रुत्वा धर्मराज
स्य धीमतः ॥ आशया परया प्राप्नोत च कांचनतांगतः ॥ ततः समक्षं भवतां वाक्यमुक्तं मया द्विजाः ॥ सक्तु
प्रच्छेदो नायं यज्ञस्तुल्य इति द्विजाः ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्येवं कथयित्वा तु द्विजेभ्यो न कुळस
था ॥ ययौ स्य प्रागतं राजनस्तेऽपि विप्रा गृहं ययुः ॥ एते ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिच्छसि ॥ राजस्ये म

हायज्ञेयदाश्चर्यमभ्रन्महत् ॥ तस्मान्न विस्मयः कार्यस्त्वया यज्ञेषु पार्थिव ॥ विनायज्ञेन मुनस्तपोऽपि
स्त्रिविद्वंगताः ॥ अज्ञेयः सर्वभूतेषु संतोषः सत्यमार्जवं ॥ सर्वेन्द्रियक्षमाशांतिरूपश्च स्वर्गसाधनं ॥
इति श्रीदत्तहाससमुच्चये सक्तुप्रच्छेदो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन मत्सुर्ग
हस्त्वेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ एतन्मे पृच्छतस्मात्तथा वद कुमहेसि ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ केन मत्सु
र्महस्त्वेन अत्रैवोदाहरंती मद्रतेहासं पुरातनं ॥ यथामत्सुर्गहस्त्वेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ इक्ष्वा
कुवंशजः श्रीमान् राजा सीताजसत्तम ॥ दुर्योधन इति ख्यातः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ तं नर्मदादेव न
दीचकमेकामरूपिणी ॥ तस्यां स जनयश्चापिकन्या मोघवती तदा ॥ सतया सह धर्मात्मा कुरुक्षेत्रे व
सत्पुरा ॥ मत्सुर्गहस्ते जेष्यामि प्रणिज्ञामकरोत्तदा ॥ ततः स धर्मवित्प्राह भार्यातां धर्मचारिणी ॥ अतिथि
प्रतिकूलं तेन कर्तव्यं कदाचन ॥ अतिथिर्यस्य भगनाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ॥ स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमा

दायगच्छति॥ सत्यंशौ चंतपो धीतंदत्तमिष्टं शृतंतथा॥ तस्य सर्वमिदं व्यर्थं अतिथिं यो वमन्यते॥ इरादति
थयो यस्य गृहमायांतीनिर्वृताः॥ सहैह स्त्र्यस्त्रिप्रोक्तो शेषान्ये गृहस्थकाः॥ न पुरा कृतपुण्यानां न रा
णामिह भामिनी॥ त्रीण्येतान्युपपद्यंतेश्च दानंतपो र्थिनः॥ तुष्टेति थोगृहस्थस्तुष्टास्युः सर्वदेव
ताः॥ विमुखे विमुखाः सर्वभवं सन्नसंशयः॥ तस्मात्तोषयितव्यो हि नित्यमेव त्वयानिधिः॥ अथा
त्मनः प्रदानेन नात्र कार्या विचारणा॥ निःक्रान्ते मायिकल्याणितथा संनिहितो गृहे॥ नानिधिस्तव
मंतव्यः प्रमाणं यद्यहंतवा॥ एतावानेव नारीणां धर्मः प्रोक्तो मनीषिभिः॥ मनोवाक्कायभिः कार्यं प्र
यं प्रतिहितं सदा॥ कर्मणा मनसा वाचा स्त्रीपतिमनुव्रता॥ भर्तृलोकमवाप्नोति कीर्तिं च महतीं भु
वि॥ तम ब्रवीन्मोघवती भर्तारं विनयान्विता॥ न मे त्वद्वचनं किंचिदकर्तव्यं महाव्रतं॥ अहोतीव स भो
ग्यो हं यस्या मे त्वंतपो धन॥ धर्मानुपदेशस्येवं दुर्ज्ञेयान कृतात्मभिः॥ भरणदपि भर्ता मे पाळना

चपति स्मृतः॥ प्रीतिप्रदानात्सुखदः प्रसादानाच्च धर्मदः॥ धर्मकामाश्च सत्पुत्राः कीर्तिर्लोभाश्च शाश्व
ताः॥ यस्य प्रसादात्प्राप्यंतैकोन्यो देवस्ततोधिकः॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ अथ मृत्युजिगीषंतमातिथ्ये
न सुदर्शिनः॥ एष्टतो न्वगमत्तुहोरंध्रान्वेषणतत्परः॥ चिरंकदा विदुध्मार्थं गते तस्मिन् महात्मनि॥ अ
तिथिब्राह्मणोपेत्य नाम्ना मोघवती प्रति॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ त्वदर्थमातिथिः प्राप्तस्तत्कल्याणी
भजस्व मां॥ प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थश्च मत्तमा॥ अतिथिः पूजितो यस्य ध्यायेत मनसा शु
भं॥ नत क्रतुशतेनापि तुल्यमाकुर्मनीषिणः॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः सा खंदयामास वचोऽपि बद्ध
मिश्रवतं॥ नान्यमात्मप्रसादाच्च सर्वत्रेवरमीप्सितं॥ सामत्वे मस्य निर्वंधं स्मृत्वा भर्तुश्च तद्वचः॥
कीडितानेन सा दुर्दुरहस्यमुदजेशुभे॥ अथेधं समुपादाय स पावकसुतस्तदा॥ स्वाश्रमाद्वार
मागत्य तां भार्यां समुपाद्वयत्॥ ततः सा त्रीडिता सा धीस्पृष्टा विप्रेण पाणिना॥ उच्छिन्ना स्मीति वि

ज्ञाप्य भर्तुर्वाचं हि सावदन् ॥ उटजस्त्वं ततो विप्रस्तुतवाचानिधिप्रियं ॥ यथेष्टं रमयत्येषा यस्यासंचात्रत
द्वद ॥ अथास्मिन्तरे मृत्युस्तस्त्वेनोद्यम्य मुद्रं ॥ हीनप्रतिश्रामत्रैव बाधिष्यामीति चिंतयन् ॥ सुदर्श
नेन तं श्रुत्वा कर्मणामनसा गिरा ॥ त्यक्तेष्वव्यक्तकोपश्च हृष्टात्मा चाब्रवीदिदं ॥ ॥ सुदर्शन उवाच
॥ सुदर्शनं वो द्विजं श्रेष्ठं प्रीतिरेव परामम ॥ गृहस्थस्य परो धर्मः सर्वदानीधिप्रजनं ॥ अनीथिं प्रजये
द्यस्तु श्रद्धया परया गृही ॥ संप्रेत्य त्रिदिवं प्राप्य प्रज्यते त्रिदिवैः समं ॥ प्राणाश्च मम दारांश्च यदन्य
द्विद्यते वसु ॥ अनीथिष्याम्यप्यदेयमिति मे व्रतमाहेतं ॥ तथा च नान्यथा वाणी महमेका मुदा हेरत् ॥
सत्येनानेन मे देवाः पालयंतु अहर्निशं ॥ ततो भस्त्रुमहा न्नादो देवानां साधुश्लाघिनी ॥ पपात पुष्प
वर्षं च तस्य भर्द्धि महात्मनः ॥ अथोत्तजो द्विनिस्तस्य सावित्रः प्राह पावकीं ॥ धर्मो हि द्विजस्तु पणत्वां
जिज्ञासुरिहागतः ॥ देवदानवगंधर्वायक्षरक्षो महोरगाः ॥ सर्वे न शक्ता यं जेतुं सोद्यकामस्त्वया

जितः ॥ आत्मनः सह जोयेन सृष्टः कामरिपुर्जितः ॥ सुदुर्जयोजितो मित्रः सुखमानंत्यमश्नुते ॥ जितस्ते
दुर्जयश्चापि मृत्युलोकं भयंकरः ॥ क्रूरमुद्रहस्तोऽपि यो सौत्वानित्यमन्वगात्र ॥ स चापिकस्य चि
च्छक्तिस्त्रैलोक्ये पापचेतसः ॥ पापे व्रतामिमांसां धीतवो द्विद्विषितुमुद्यतः ॥ पावनार्थं च लोकानां प्रा
पेगेषा भविष्यति ॥ अर्द्धेनोद्यवतीनाम्नात्वा मर्धेनानुयास्याति ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ ततो वाजि सहस्रेण
विमानं युक्तमुद्रुतं ॥ ओद्यवत्यासमारुह्य सत्यलोकं जगाम सः ॥ एवं गृहाश्रमस्त्वेन कुर्वता निधिप्र
जनं ॥ सुदर्शनेन राजे द्विजितो मृत्युर्जितात्मनः ॥ गृहस्थस्यातिथिर्धर्मो गृहस्थस्यातिथिर्गुरुः ॥
गृहस्थस्यातिथिर्देवो गृहस्थस्यातिथिर्गर्गः ॥ तस्या सर्वप्रयत्नेन गृहीणात्सहितैषिणा ॥ प्रजनी
यो निधिर्नित्यं श्रद्धादानेन देववत् ॥ यद्दं श्रुत्वा नित्यं पठेत्स्त्रुद्धया युतः ॥ सुदर्शनस्य चरितं
पुण्यांगं निमवाप्नुयात् ॥ ॥ इति श्री इतिहाससमुच्चये सुदर्शनोपाख्याने नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कीदृशैः कर्मभिः प्रेत्य गच्छन्ति नरकं नराः ॥ स्वर्गं वा कीदृशे स्नानस्नानेन हि पिना
मह ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मण्यं पुण्यमुत्तुज्येय इज्जालो भमो हिताः ॥ कुकर्माण्युपजीवन्ति ते वै नि
रयगामिनः ॥ परित्यजन्ति ये दारास्त्यक्त्वा भृत्यातिथीं स्तयः ॥ उच्छिन्नापि तदेव ज्यास्ते वै न ॥ प्राणि
नां प्राणहिंसायां निरता ये नराः सदा ॥ स्वामिनां वंचका ये च ते ॥ कृपानां च तज्जगानां वापीनां च य
रंतप ॥ सरसांश्चैव हतारस्ते ॥ काष्ठैर्वा शंकुभिर्वापि स्त्रैराग्निभिरेव च ॥ ये मार्गमवरुंधन्ति ते ॥ स
र्वभूतेष्वविश्वस्ताः सर्वभूतेषु निर्दयाः सर्वभूतेषु जिह्माश्च ते ॥ आशयापरया प्राप्तं क्षुत्प्रा
मकश्चिन्ति ॥ येतिथिं चावमन्यन्ते ते ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रतिश्रुत्य न प्रयच्छन्ति ये धनं ॥ ये निर्वंधप्रलापाश्च
ते ॥ स्त्रीधनान्युपजीवन्ति ये नरास्त्रीजितास्तथा ॥ स्त्रियश्चैव न रक्षन्ति ते ॥ शास्त्राणां ये च कर्ता
रः शल्यानां धनुषांतथा ॥ विक्तेतारश्च राजेन्द्र ते वै निरयगा ॥ मद्यपानरतानि त्यंगीतवाद्यरता

तास्तथा ॥ दूरतमां सरतानि त्यन्ते ॥ अयेनौ च कुपानौ च पशुयोनौ च भारता ॥ समुत्सृजन्ति ये शुक्रं
ते वै ॥ अनाथां वै कळंदीनं रोगार्तं वद्धमेव च ॥ येनानु कं पयत्यज्ञाते ॥ ये तु गच्छन्ति रागांधानरानारी
रजस्वलां ॥ पर्वस्वप्नुदिवा चैव ते ॥ ये शरीरमळानग्नौ प्राक्षिपन्ति जलेथवा ॥ उद्याने पाथि गोष्ठे च
ते ॥ नियमान् स्वयमादाय ये पश्चादजितेन्द्रियाः ॥ विलोपयन्ति ये मूढास्ते ॥ अज्ञात्वा धर्मशास्त्रा
णि प्रायश्चित्तं ददन्ति ते ॥ अयथा वञ्चशास्त्रार्थान्मत्काते निरयं व्रजेत् ॥ इत्येवं कथिताराज नरनरानि
रयगामिनः ॥ स्वर्गलोकश्च ये प्रोक्तास्तानप्येनान्निबोधमे ॥ सत्येन न पसाक्षां त्यादानेनाध्ययने
न च ॥ ये धर्ममनुवर्तिर्न ते नरास्वर्गगामिनः ॥ यद्गृहो मतपध्यानदेवतार्चनतत्पराः ॥ अइधानम
हात्मानस्ते न ॥ मातापित्रोश्च श्रुश्रुषां ये कुर्वन्ति सदा दृताः ॥ वर्जयन्ति दिवा स्वप्नं तेन ॥ सर्वहिं
सानि वृत्ताश्चानित्यं सर्वसहश्च ये ॥ सर्वस्याश्रयभूताश्च तेन ॥ सुश्रुषाभिस्तपोपिश्च सात्वाचे

इति
२८

वचभारत॥ ये प्रतिग्रहनिस्त्रहास्ते॥ भयात्तापान्नाशोकाहारिद्राव्याधितस्तथा॥ विमोचयन्ति ते जं
तून्ते॥ आहु॥ श्वरूयौवनस्त्राश्वभारत॥ ये वैजितेंद्रियाधीरास्तेनरास्व॥ सुवर्णस्य च दानारोगवां
भस्मे श्वभारत॥ अन्नानां पयसां चैव तेन॥ सहस्रपरिपोष्टारस्तथैव च शतस्य च॥ पालकाश्च सहस्राणां
तेनरा॥ ये चारिताः प्रहृष्यन्ति मुदं दत्त्वा वदन्ति च॥ त्यक्तदानफले च्छास्ते ते॥ स्वर्णानां रसधान्यानां रसा
नां च परंतप॥ स्वयमुत्साद्य दानारस्ते॥ द्विषतामपि ये दोषान्वदन्ति कदाचन॥ कीर्तयन्ति गुणास्ते पांते॥
वापीकूपतडागानां प्रपानां देववेश्मनां॥ आश्रमाणां च कर्तारस्ते॥ असत्ये ये वसत्याये ऋजवो नाजं
वेषु च॥ रिपुषां विहिनेर्युक्तास्ते॥ ये च दस्युभयत्रस्ता ब्राह्मणा गास्त्रियस्तथा॥ स्वशक्त्या परिरक्षन्ति॥
आज्जो शतं स्तुवंतं च तुल्यं पश्यन्ति ये नराः॥ शान्तात्मानो जितात्मानस्ते न॥ यः कामकुण्डं दंशाश्च ये जंतु
पुश्यान्विताः॥ पुत्रवत्परिरक्षन्ति ते न॥ अर्थानां च यथोक्तेन विधिना संचयन्ति ये॥ सर्वद्वंद्वसहादा

२८

तास्ते न॥ एतन्ने सर्वमारब्धातं मया तत्त्वेन पार्थिव॥ दुर्गतिः सुगतिश्चैव त्वाप्यते कर्मणायथा॥ ॥ इति
श्रीइतिहाससमुच्चये स्वर्गनरकविचारो नामाष्टमोऽध्यायः॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ॥ पितामह महाश
ह सर्वशास्त्रविशारद॥ शरण्यं पालयानस्य यो धर्मस्तं वदस्व मे॥ ॥ भीष्म उवाच॥ ॥ महाधर्मोक्षयफ
लं शरणागतपालनं॥ धर्मनिश्चयतत्त्वज्ञा एवमाहुर्मनीषिणः॥ शिबिप्रभृति यो राजन राजानः शरणाग
तान्॥ परिपाल्य महात्मानः परांसिद्धिमितो गताः॥ श्रेयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः॥ राजितश्च
यथान्याय्यं स्वमांसैः श्रापिनर्पितः॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ॥ कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः॥
स्वमांसैः राजितः कां च स पक्षी प्राप्तिवान् गतिं॥ ॥ भीष्म उवाच॥ ॥ शृणु राजन् कथामेतां सर्वपापप्र
णाशिनीं॥ नृपते मुचुकुंदस्य कथिता भार्गवेण च॥ काश्चिद्भुइसमाचारः प्राणिनां काकसंमतः॥ विचरा
रमहारण्ये घोरः कुशान्ते लुब्धकः॥ काककोकिळहृष्ठांगो रूक्षवाचा समन्वितः॥ यद्वमध्यह्नशयीनो

कृत्स्वरूपोमहोदरः॥ नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्नसंबन्धीनबांधवः॥ जनैः सर्वैः परित्यक्तस्तेन रोदेण कर्मणा
येन शंसा उरात्मानः प्राप्तिनां प्राणहारकः॥ उद्वंजनीया भूतानां व्याकूल इव भवन्ति ते॥ गतः कदाचित्
स्थाथवनस्तथा भवन्नदा॥ पातयन्निवदक्षायान् महावानसमुद्रवः॥ मिथसंकुळमाकाशं विध
न्मंडळमंडितं॥ संछेन्न हि मुद्रुते न नौ सार्थेनैव सागरः॥ ततो धारा कुके जाते संभ्रमाञ्जानि विद्रु
ळः॥ आससादवने तस्थिन्मोघनी कंवनस्यति॥ सेव्यमानं खगानीकैः छायावासफळा र्थिभिः
॥ धात्रापरोपकाराय तं साधुमिव निर्मितं॥ अथा भवत्क्षणे नैव विपद्दिमकतारकं॥ महासर
इवोत्फुल्लकुमुदः सरितोदकं॥ सतत्र संविवेशाथपणान् व्यासीर्य भूतके॥ उक्ता लुदेवतायात्र
नामहं शरणं गतः॥ अथ तस्य तदोस्कंधे कपोतस्तत्तिरोपितः॥ भार्या चिरप्रयातां च पर्यदेव सुउ
रिवता॥ ॥ कपोत उवाच ॥ ॥ वानवर्षो महानासीत् रनचागच्छि मेति प्रियः॥ तया विरहितं च

नेत्रशून्यमेव गहं मम॥ पुत्रपौत्रैस्तथा भृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः॥ भार्या हीनगृहस्थभृत्यमेव गहं स्मृतं॥
न गहं हमित्याहुर्गहिणी गहमुच्यते॥ गहं विगहिणी हीनं मरण्यसदृशं स्मृतं॥ यदि सारक्तनेत्रांतात्रि
त्रांगी मधुरस्वरा॥ नाद्यगच्छति मेकांतात्यजे हं जीवितं ततः॥ न भुक्ते मय्य भुक्ते च न स्नाने स्नानि सुव्रता
॥ तिष्ठत्यतिष्ठमाने च शोते शोते च नो मयि॥ हृष्टे मयि सुसंहृष्टा दुःखिते मयि दुःखिता॥ प्रापिते दीनवद
ना हृष्टा प्रियवादिनी॥ पतिव्रता पतिप्राणापत्युः प्रियहितैरता॥ यस्य स्यात्स दृशी नारी स धन्यः
पुरुषो भुवि॥ वक्ष्ये क्वेपि दयिताय त्रिनिष्ठितं हं॥ प्रासादोपितया हीनः कांतारादतिरिच्यते॥ ध
र्मकामार्थकार्येषु भार्या पुंसां सहायिनी॥ विदेशागमने चास्य सैव विश्वासकारिणी॥ नास्ति भा
र्या समो बंधुः नास्ति भार्या समः सखा॥ नास्ति भार्या समो लोके नाते भ्यस्यातिशेषजं॥ यस्य भा
र्या गृहे नास्ति स ह्यना प्रियवादिनी॥ अरण्यं तेन गंतव्यं यथा रण्यं तथा गहं॥ एवं विवक्ष्यमानस्य भु

त्वातिकरुणं बहु ॥ गृहीत्वा शकुनिभेन कपोती वाक्यमब्रवीत् ॥ ॥ कपोत उवाच ॥ ॥ अहोतीव सभाया
हं यस्यामेदयितः पतिः ॥ असतो वासतो वापि गुणान्वर्णयते हिने ॥ न सा स्त्री शनिभाषव्यातस्या भर्ता
ननुष्यति ॥ तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टास्तुः सर्वदेवताः ॥ दावाग्निर्नैव निर्दग्धा स पुष्यत बका लता ॥ भ
स्मी भवति सानारीयस्या भर्ता ननुष्यति ॥ शृणु चावहितः कांतं यत्ते वक्ष्याम्यहं हितं ॥ प्राणैरापित्वया
नित्यं संरक्ष्यः शरणागतः ॥ एष वागुरीकः शीतेतव वासं समाश्रितः ॥ शीतार्तश्च श्रुत्वा तं श्रुत्वा
मत्स्यं समाचरात् ॥ यो हि कश्चिद्भिज्जं हं न्यान् गच्छेत् ॥ कस्य मातरं ॥ शरणागतं हंतं शत्रुत्वं नैव प्राप्ति
तकं ॥ आगतो यो निधिः सायं सूर्ये स्नेहमेधिनां ॥ का कश्चा मत्स्यका के वानास्य न नृगहे वसे
त् ॥ सर्वात्मना गृहस्थे न संहज्योतिथिरागतः ॥ सहितस्य परो धर्मो उपधर्मो न्युच्यते ॥ न चास्यै
वं कुतश्चैषं मर्धनसमुद्भवं ॥ स्वकर्मणैव बद्धाहं प्राक्तनैः कर्मबंधनैः ॥ दारिद्र्यदुःखरागादिबां

धवव्यसनानि च ॥ आत्मापराधवक्षस्य फलान्येतानि देहि नः ॥ न दाता सुखदुःखानां न च र्तास्तिकश्च न
॥ स्वहानान्युपभुंजते दुःखानि च सुखानि च ॥ परोक्षेति दुःखानां विद्वेषोत्रवृथानृणां ॥ रोगदुःखानि
तीव्राणि तान्येषां कः प्रयच्छति ॥ तस्मात्तु दुःखमुत्सृज्य मर्धनसमुद्भवं ॥ धर्मे बुद्धिं समादाय परजपे
नं यथा विधि ॥ उपकारिषु यः साधुः साधुत्वेन स्य को गुणः ॥ अपकारिषु यः साधुः स साधुः स हि
रुच्यते ॥ अपकारिषु यः साधुः साधुव्रते ॥ छेत्तारमपि गंधेन सुखं त्येव च नंदनः ॥ सतस्या
स्वहृत्तः श्रुत्वा धर्मे भाक्तिसमन्वितः ॥ उपागम्य ततो हृष्टा कपोतः प्राह लुब्धकं ॥ ॥ कपोत उवाच ॥ ॥
भदंतु स्वागतं ते यद्ब्रह्म किं करवाणिता ॥ सतोपो न कर्तव्यः स्वगृहं वर्तते भवान् ॥ अधश्चांतमविज्ञा
तं मतिथिं शुत्पिपासितं ॥ यो न प्रजयते भक्त्या तमा दुर्बलं घातकं ॥ ब्रह्मैवं हि निर्विशंको ययद्यत्वं
कुमहं सि ॥ तत्करिष्याम्यहं सर्वमाशोकं त्वं वृथा वृथा ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्र

सुवाचविहंगहा ॥ कपोतः खलु शीघ्रं मे हि मन्त्राणां विधीयतां ॥ स गत्वांगार कर्मण मानया मासपाव
कं ॥ ततः शुद्धे पुपुर्णे पुतमाभु समदीपयत् ॥ सुसामिद्धं ततः कृत्वा तमहं शरणागतं ॥ प्रातापयस्व
विश्रांतत्वमंगान्य कुतो भयः ॥ सतथोक्तः सथेत्युक्त्वा व्याधोगात्राण्यनापयत् ॥ अग्नितापगतप्र
णस्तमाह शरणागतं ॥ ॥ लुब्धक उवाच ॥ ॥ आह रं देहि मे शीघ्रं मे पाशुन्मां प्रवाधिते ॥ सतवचनं श्रु
त्वा वाक्यमाह विहंगमः ॥ ॥ कपोत उवाच ॥ उत्पन्नान हि जीवामो वयं नित्यं वने नराः सनास्ति वि
भवः कश्चि येन तेनाशयेद्विधा ॥ निस्वस्वसाधार्य दुःखमर्थिनश्चोपपद्यते ॥ यदि तस्य भवता
दृक् स जीवे दुःकरं ततः ॥ यन्मांडु कृत कर्मणं ह्यपणं व्यर्थं जीविनं ॥ यो यंधात्रा विहितो कयेव कात्मा
दरं भराः ॥ सहस्रं भरेनेकश्चि शत्रुमन्ये दशापरे ॥ ममत्व कृत पुण्यस्य केवळात्म पि दुर्भरः ॥ नाहं
सर्वजना जीव्यः स्याम इह कपादपः ॥ न चाहं दुर्बलो दीनः केवळात्म पि दुर्भरः ॥ नाहं सर्वजना जीव्यः

सुरेवरतः ॥ पञ्च पुष्प फल छाया मूळ वल्कल दारुभिः ॥ धन्या महीरु हायेषां विमुखायां ति नार्तिनः ॥ एकस्वा
प्यतिथेरन्नय प्रदत्तु मशान्तिवान् ॥ तस्योनेक परिक्लेशो गेहे किं वसतः फलं ॥ तत्तथा साधयाम्येतच्छरीरं व्य
र्थं जीविनं ॥ यथा ह्येन वक्ष्यामि नास्तीत्यातिथिमागतं ॥ सविनिंद्यैव मात्मानं तत्तत्संलुब्धकं पुनः ॥
उवाच नर्पयिष्ये त्वामु हर्तं पारिपालक्य ॥ देवतानामपीणां च संवादे न पुनः पुनः ॥ श्रुतः पूर्वमया
धर्मे नातिथेः पूजनात्परः ॥ सहस्रादाशया प्राप्तः शुद्धपाश्र्म कर्षितः ॥ यः पूज्यते तिथिः सम्यग
पुनः कतुरेव सः ॥ ॥ श्रीभू उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा प्रहृष्टो नारात्मना ॥ तमार्तिनः त्रिः परि
क्रम्य अविवेश स्ववेशमवत् ॥ ततस्तं लुब्धको दृष्ट्वा रूपयो ह्यश्रेष्ठः ॥ रिवितः ॥ कपोतमो नोपनिनं व
क्यमेतदभाषत ॥ किमीदृशं नरांसेन मया कृतमबुद्धिना ॥ यावज्जीवमहंपापं हृदयं मे प्रदृश्यति
॥ यः करोति नरः पापं न तस्यात्मा धर्वा प्रियः ॥ आत्मनो हि कृतं पापमात्मनैव हि भुज्यते ॥ पापं चिं

तयतेयस्तु ब्रवीमि न करोति च ॥ स पापानि रनो मूढः पापयोनिषु जायते ॥ सो हं पाप रतश्चैव पापान्तरपर
स्तथा ॥ पतिष्यामि महाघोरे नरके नात्र संशयः ॥ कर्मयो भस्मविष्ठा न पश्य निष्ठेयमीदृशी ॥ सकाश
परपीडाभिर्धार्यतामिति को नु कं ॥ कथं ते पापकर्माणौ नरारात्रिपुरोदरे ॥ मरणांतरिता येषां घोरा
नरकवातनाः ॥ अहो खलुकपोते न स देहं संप्रयच्छति ॥ आतिथ्यधर्मः सुमहान् दारिद्र्यनिगदहमाधिनां
धिक्रमां दुष्कृतकर्माणं पापेषु कृतानि श्रवणं ॥ शुभं कर्म परित्यज्य यो यं हि सारतः सदा ॥ पो हि स कानि
भूतानि हि सत्यात्मसुखे च्छया ॥ जीवश्चैव मृतश्चैव न कश्चित्सुखमेवेति ॥ अयं मम नृशंसस्य कपो
ते न महात्मना ॥ प्रयच्छता स्वमांसा नि प्रसादेशः प्रदक्षिणः ॥ अद्य प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगा विवर्जितं
तोयं स्वच्छं त्यमति ग्रीष्मशोषादिष्यामि संशयं ॥ शीतवाता तपसहः क्षुण्णमब्धिनस्तथा उपवासे
बहुविधैः श्वरिष्ये व्रतमुत्तमं ॥ नापः पुनंति पापानि न शौकान् च चाश्रमाः ॥ आत्मा पुनंति पापानि

यदा पापानि वर्तते ॥ आत्मैव यदि नात्मानमहितेभ्यो निवारयेत् ॥ को न्यो हितारकस्तस्माद्वात्मानं वारयिष्य
ति ॥ ॥ भस्म उवाच ॥ ॥ इत्थं धर्मप्रभावेण धर्मकस्य समागमान् ॥ धर्मवर्धनस्य मतिः पश्यत्यपि पु
धिष्ठिर ॥ ततो यष्टी शलाकां च क्षारकं पंजरं तथा ॥ वभंजलुब्धको दीनः कपोती च मुवाच ह ॥ लुब्धकेन त
तो मुक्ता दृष्ट्वा ग्नौ पतितं पतिं ॥ कपोती विललापात् शोकसंविग्नमानसा ॥ ॥ कपोत्युवाच ॥ नाहं ते
विप्रियं कान्तं कदापि संस्मरे ॥ स भगवन्मालुभते नारी गुणा द्वां च दृशं पतिं ॥ पुष्पिनेषु दृशाग्रेषु नदी
नां पुलिनेषु च ॥ कंदरेषु च शौकानां रमिता हंत वं प्रिया ॥ न कामयेद्य किं नाथ जीवितेन त्वया विना ॥
दीनायाः पतिहीनाया किं भार्या जीविते फले ॥ मितंददाति हि पिना मितं भ्राता मितं सुतम् ॥ अमितस्य हि
दानारं भर्तारं कामययेत् ॥ अपि कोटि सुवर्णाद्या बड् पुत्रा पिरिवे चर ॥ शो न्या भवति सानारी पतिहीना
तपास्विनी ॥ गंधमाल्यैः स्वधा धूपैर्विविधैर्भक्ष्यै रपि ॥ वासो भिषय नीये श्वविधवा किं करिष्यति ॥

इति०
॥३३॥

वैधव्यसदृशं दुःखस्त्रीणामन्यत्र विद्यते ॥ धन्यासायोपितां मध्ये स्त्रीयते भर्तुरग्रतः ॥ कीदृशं नाम तदुःखं
मतः कष्टतरं भवेत् ॥ भविष्यदपरं यन्मे प्राणानपारिहस्यति ॥ नानं त्रीवाद्यते वीणानानं त्रीवाद्यते रतः ॥
नपतिः सुखमाप्नोति नारी बंधुशतैरपि ॥ हरिद्रोव्यसनी वृद्धो व्याधितो विकळस्तथा ॥ विततः रूपणो
वापि स्त्रीणां भर्ता परागतिः ॥ नास्ति भर्तृसमो बंधुनास्ति भर्तृसमा गतिः ॥ नास्ति भर्तृसमो नाथो
नास्ति भर्तृसमः सुहृत् ॥ एवं विलप्य बहुशः रूपणा बहु दुःखिना ॥ पतिव्रता सुसंदीप्तं तमेवाग्निं
विवेश सा ॥ ततो दिव्यांबरधरं दिव्याभरणभूषितं ॥ दिव्यरत्नविमानरुद्धं भर्तारं संददर्श सा ॥
कपोतो पितृलोदृष्ट्वा कपोतीं दिव्यरूपिणीं ॥ हर्षेण महता दृष्टः कपोतीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ॥ कपो
त उवाच ॥ ॥ अहो मामनुगच्छंत्याहं तं साधुभूषितं ॥ क्षणमात्रेण दुःखं न सुखमानं त्यमा
डितं ॥ तिष्ठः कोट्योर्ध्वं कोटिश्चरो मां यामानुषीस्मृता ॥ तावत्काळं वसेत् स्वर्गं भर्तारमनुयास्य

३३

स्यति ॥ व्याळग्राहयथा व्याळं बळादुद्धरेत्ते विष्वात् ॥ तथा स्त्रीपतिमुधस्यसहेते नैव मोदते ॥ दुर्ब
तं वा सुवृत्तं वा सर्वपापरतंतथा ॥ भर्तारं तारयत्येषा भार्या धर्मे पुनिश्चिता ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा
कपोतो भार्यया सह ॥ दिव्यं विमानमारुह्य मुमुदे देववाचि रं ॥ लुब्धकोऽपि ततो राजन् रवेराग्यं परे
मास्तिष्ठतः ॥ महापंथानमाश्रित्य जगाम दिशमुत्तरां ॥ यत्काकामं भयं क्रोधां लोभं दंभं मदं तथा ॥
अहंकारश्च क्रूरां च मानमस्सरमेव च ॥ सर्वदुःखसमो भर्त्ता समलोकाभ्युक्तां च नः ॥ अथ यं स
र्वभूते भोदत्वा वाचुचितं कर्म हि ॥ एवं स हृत्वा निर्वंधानि ईदृः संजितेन्द्रियः ॥ विवेशाश्वनं चो
रं महाव्याळसमन्वितं ॥ कंटकैश्चैवाभिन्नांगोलोहिना ईक्षत छिवि ॥ अथोत्तरेण महान् स्तत्रेण सं
घर्षजो नळः ॥ स तद्द्वन्द्वं दाहाधुगान्ताग्निं निवज्ज्वलन् ॥ लुब्धकोऽपि मुखो गत्वा प्रहृष्टो नांत
त्सना ॥ ततस्ते नाग्निना दग्धः स सद्यः क्षीणकल्मषः ॥ दिव्यं विमानमारुह्य जगाम त्रिदशाल

इति०
३४

यं॥ एवं खलु कपोतश्च कपोतीव प्रतिव्रता॥ लुब्धको गतवान् स्वर्गं धर्मं कृत्वा सुदुःकरं॥ यान्याय्येवं
विधाना रीभर्तारमनुगच्छति॥ सा भर्ता सहिताः स्वर्गं कपोतीव विराजते॥ युधिष्ठिरमहाराजस्य
वर्धर्मभरतां वर॥ कथितं ते महाराज सर्वपापप्रणाशनः॥ तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र धर्मनिष्ठितमानसः
॥ सर्वभूतहितार्थं यत्वरं धर्ममनं दित॥ यद्दृष्टं पुनरित्यं पुण्यमाख्या न मुत्तमं॥ विमुक्तः सर्व
पापेभ्यो नाकलोकं स गच्छति॥ ॥ इति श्री इतिहाससमुच्चये कपोताख्यानं नाम नवमोऽध्या
यः॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ॥ किं श्यमाने शुभ्रतेषु ते सौभवे र्यतस्ततः॥ दुर्गाण्यति ते रघे न
तमे ब्रूहि पितामह॥ ॥ श्रीभूः॥ ॥ आश्रमे पुण्यथोक्ते पुण्यथोक्तं वेदिजातयः॥ वर्तते संजि
तात्मानो दुर्गाण्यति ते रति॥ यो न हि संति भूतानि कर्मणा मनसा गिरा॥ अन्तःशंसाम्
हात्मानो दुर्गा०॥ योगिहो त्रपरा नित्यं नित्यं चातिथिप्रजकाः॥ नित्यं स्वाध्यायशीलं श्रुदु०॥

३५

यत्तु मानंद इच्छंति मानयंति च ये परान्॥ व्यथंति नापमाने न दु०॥ धर्मार्थं जीवितं येषां संतानार्थं च मे
थुनं॥ यत्रार्थं भोजनं वै दु०॥ मातृवत्स्वस्वभापितथा डहित्वं च ये॥ परदारेषु वर्तते दु०॥ रुद्धेण वर्तमान
नस्य येन याचंति किंच न॥ संतोषाभिहता वीरा दु०॥ बह्वेषु च ये शूराः सत्कामरणजं भयं॥ धर्मं प्रजय
मिच्छंति दु०॥ ये तपांसि प्रतप्यंते कौमारव्रतचारिणः॥ जितेन्द्रिया जितक्रोधो दु०॥ येभ्यो न कश्चिदस्ये
त न त्रस्यंति कुतश्च ये॥ येषां मात्स्यसमाजो को दु०॥ ये पापानि न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा॥ धर्म
णे कात्मन न सौ दुर्गा०॥ ये निष्कृष्टा परस्वेष्यः कर्मणा मनसा गिरा॥ परस्त्रियो न पश्यंति दु०॥ नि
र्वृत्ता ये च मांसेभ्योऽपि मांसेभ्य एव च॥ निर्दत्ता चैव मयेभ्यो दुःखे वदंति हि सत्येन प्राणत्यागे व्यव
स्थिते॥ प्रमाणभूता भूतानां दु०॥ दुर्बलार्थं बलं येषां मर्थे दानार्थ एव च॥ अचस्यार्थं मधीतं च दु०॥ प
रैः परिगृहीतं चैव लपामप्यरवीगतं॥ काष्ठं वानोपगृह्णति दु०॥ अनादिनिधमे देवजगतः प्रभवाव्यये

भक्तिर्नारायणे येषां दुः॥ मंगल्यमंगले चैव सर्वपापप्रणाशने॥ भक्तस्त्रिविक्रमे देवदुः॥ उः रवावर्ते तमो धा
रे धर्मा धर्मदुःखे तथा॥ जो धर्मके मरुग्राहे लो भवु दुःखसंक्षये॥ ज्ञानगंभीरपानाजे सत्यज्ञानविभ्रविने॥ म
ज्जं नंतरयत्ने वविष्टुः संसारसागरात्॥ दुर्गातिनरणं चेदये पठंति सदा दृताः॥ आवयंति च विप्रांश्च दु
र्गाण्यतिनरंतिने॥ एतत्ते सर्वभारव्यातं दुर्गातिनरणं मया॥ यथातरंति दुर्गाणि कर्मभिः प्रत्यमानवाः
॥ ॥ इति श्री इतिहाससु च ये दुर्गातिनरणं नाम दशमोऽध्यायः॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ किमर्थं
क्षिप्यमाना वै ब्राह्मणाः शंसितव्रताः॥ नराक्षः प्रतिविहंतितन्मे ब्रह्मिणितामह॥ भीष्म उवाच॥
राजानः प्रायशो राजनूराज्यैश्चर्यमदान्विताः॥ स्वधर्मे नावनिष्ठं न संतस्तान् चर्तयंत्यतः॥ अत्रै
वोदाहरंती ममिहा संपुरातनं॥ वषादेवैश्च संवाहं कृषीणां चैव भारत॥ कश्यपोत्रिवसिष्ठश्च
रुद्राजोऽथ गौतमः॥ विश्वामित्रोऽजमहानिश्च साधी चैवाप्यहं धृतिः॥ सर्वेषामेवैतेषां चंडाभूष

रिरक्षका॥ श्रुद्वयशुसखः श्रैवतस्या भर्ता बभूव ह॥ तेन सर्वे तपस्यंतः पुराचेरुर्महीमिमां॥ समाधिना जि
गीषतो ब्रह्मलोकं सनातनं॥ अथाभवदनादृष्टिः कदाचिन्महती तदा॥ हृष्टप्राणो ह्यभूत्तत्र सर्वलोकः
क्षुधान्वितः॥ ततो निरशने लोके आत्मप्राणपरीक्षवः॥ मृतं किं शेरमादाय हृष्टप्राणास्तत्रा पचन्॥
अथ कर्मचरास्तत्राक्षिप्यमाना नरहितान् कृषीन्॥ दध्वाराजा वषादेवौ प्रोवाचेदं वचस्तदा॥ वषादे
वीरुवाच॥ ॥ प्रतिग्रहो ब्राह्मणानां सृष्टादृतिरनिंदितः॥ तस्मात्प्रतिग्रहो युक्तो गृहीधुं मुनिसत्त
माः॥ पुमान्प्राप्तान् ग्रीहियवान्नरसान् अन्नानि कां चनं॥ दास्यामि सर्वमेतद्दो भक्षयध्वं शवं सममा॥
कृषयर्जुनः॥ ॥ राजन् प्रतिग्रहाराज्ञो मधास्वादो विषोपमः॥ तज्ज्ञानवाश्च कस्मात्तुं कुरुषे विप्रलं
भनं॥ दशस्सनासमश्च कीदृशच कीसमो धृजी॥ दशधृजीसमावेश्या दशवेश्यासमो नृपः॥ दश
स्सनासदस्त्राणि यो वाहयति स्सनकः॥ तेन तुल्यो भवे राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः॥ यो राज्ञः प्रतिग्र

इति०
३६

ह्लातिब्राह्मणोलोभमोहिताः॥ तमिस्मादिषु घोरेषु नरकेषु च पच्यते॥ तद्गच्छकुशलं ते स्तुतसहस्रानेन पार्थिव॥ अर्थिभ्यो दीयतामेतत्तुल्युत्काने समाययुः॥ अथ राक्षः समादेशान्नगत्वा तत्र सुमंत्रिणः॥ ओदंबराणि प्रकिरन् हेमगर्भाणि भरतके॥ ततो न्यानि विचिन्वंत स्ते गृहं स्तत्र तान्यपि॥ गुरुणी निविदित्वा तु नयाद्याण्यात्रिबुवनम्॥ अत्रिबुवाच॥ नास्महे मरुदविज्ञानानास्महे मंदबुद्धयः॥ हे मानिमानि जानीमः प्रातिबुध्यास्मज्जागमः॥ हृत्वेतत्तुपादानं प्रेत्य स्यात्कण्डकोपमं॥ तस्मान्न ग्राह्यमेवेतं शुमानं त्यमिच्छता॥ यत्पृथिव्यां त्रीहियवान् हिरण्यं पशवास्त्रियः॥ नाकमेकस्य तत्सर्वं इति मत्वा शमंगताः॥ वसिष्ठ उवाच॥ धर्मार्थं संचयो यस्य इव्याणां न प्रशस्यते॥ तपः संचय एवैह विशोषो इव्यसंचयात्॥ त्यज न संचयान् सर्वा न्यानि माशमुप इवाः॥ न हि संचयवान् कश्चिद्दृश्यते निरुप इवाः॥ यथा यथा निगृह्णाति ब्राह्मणो सत्प्रतिग्रहं॥ तथा तथा स्य संतोषाद्ब्रह्म

३६

तेजो विवर्द्धते॥ अकिंचनत्वं राज्यं च लुब्धया समलोकयन्॥ अविंचनत्वं मधिकं राज्यं दपि जितात्मनः॥ कश्यपः॥ अनर्थो ब्राह्मणस्य यस्य यदर्थं निचयो महान्॥ अथैश्वर्याविमर्दो हि श्रेयसोत्रस्य ते द्विजा॥ अर्थसंपद्धिर्माहायविमोहो नरकाय च॥ तस्मादनर्थमर्थारब्धं श्रेयोर्थी हरतस्स जेत॥ यस्य धर्मार्थमर्थे हातस्या नीहैव शोभना॥ प्रक्षालनादिपंकस्य दूरादस्य शनं वरं॥ योर्थेन साध्यते धर्मः स क्षयिषुः प्रकीर्तिनः॥ यः पपार्थपरित्यागो नोक्षयो मुक्तिरुक्षणः॥ भारद्वाज उवाच॥ जीर्णं तिजीर्यतः केशादंता जीर्णं तिजीर्यतः॥ चक्षुश्चोत्रे च जीर्णं तिष्ठेत्कान्तरुणा यते॥ सूच्यास्तत्र यथावस्त्रे संधारयति धारकः॥ तद्दत्तं सारस्त्रं हि तृह्यस्त्रा चानि बध्यते॥ यथा शृंगं कुरोः कौके वर्धमानस्य वर्धते॥ तथैव तृह्यस्त्रा वित्तस्य वर्धमानस्य वर्धते॥ अनंतपारदुःपाराल्ललाटुः खशता वह॥ अधर्मवद्भुक्तैरेव तस्मात्तां परि वडयेत्॥ गौतमः॥ संतुष्टः को न शक्नोति फलैर्मरुत्तैश्च वतिर्तुं॥ सर्वस्वं द्रियलौक्येन संकथयन् वगाहते॥ सर्व

इति०
३७

त्रसंपदस्तस्य संतुष्टं स्यमानसं ॥ उपानद्रूपानस्य नतु चर्माशुनेव भरः ॥ संतोषामृतभुक्तानां यत्सुखं
शांतचेतसां ॥ कुतस्तद्वनलुखानां मितश्चेतश्च धावतां ॥ असंतोषः परंदुःखं संतोषः परमं सुखं ॥ तस्मा
सुखार्थी पुरुषः संतोषः सततं भवेत् ॥ ॥ विश्वामित्रः ॥ ॥ कामं कामं यतस्तस्य यदि कामो नासिध्यति
अथैनमपरः कामो भूयो विध्यति वाणवत् ॥ न जालुकामाः काम्यानां मुपभोगं नासिध्यति ॥ हविष्या
लालवर्त्मभरपएवाभिवर्धते ॥ ॥ ऊमहग्निः ॥ ॥ प्रातिग्रहसमं यो वेतपो वर्धयते महत् ॥ तत्तपो ब्राह्म
णस्य ह धनलोभापरिश्चरेत् ॥ यो र्थं प्राप्य नृपादिप्रः शोचिन्नव्यो प्रहृष्यति ॥ साविनश्यति मरदात्मानस्य
केवातना भवेत् ॥ प्रातिग्रहसमर्थो यो नारेत्तेयः प्रातिग्रहं ॥ स एव वदने धर्मस एव प्रातिपद्यते ॥ ॥ अरुंध
तुवाच ॥ ॥ विसततुर्यथानित्यमंतस्त्वं सततं विशेत् ॥ दृष्ट्वा तंतुरनाद्यं नस्तथा देहगतः सदा ॥ यदुस्य
जातुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥ यो सोप्राणां न को रोगस्तां दृष्ट्वां त्यजतः सुखं ॥ ॥ चंडोवाच ॥ ॥

३७

उयाधनो भयादस्मादिभ्यंते मीमुनीश्वरांश्च ॥ बलीयां सोमी दुर्बलवत्ततोतीव विभेभ्यहं ॥ पशुसख उवा
च ॥ ॥ यदाचरंति विद्वांससदा धर्मपरायणाः ॥ ते देवविदुषा कार्यमात्मनो हितमिच्छता ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥
इत्थं त्वाहेम गार्गाणि स्यन्ता नानि फलानि च ॥ ऋषयो जगु रन्यत्र सर्व एव दृढव्रताः ॥ न तस्ते विचरंतौ न
वने न मूढफलाशिनः ॥ ददृशुः सहसा ग्रामं परिब्राजंश्च नः सरवं ॥ तेनेव सार्हिताः सर्वगत्वा किंचिद्दनां त
रं ॥ सरः पश्यन्तु विस्तीर्णं पद्मोत्पलदळादृतं ॥ ततो वतीर्य दृष्ट्वा च ॥ ते विकलापशः ॥ तीरिनिशि
प्य सरसः श्रुत्वा पुण्यजलक्रियां ॥ अथोतीर्य जलात्तस्मान्ने समेताः परस्परं ॥ विलोपितान्यपश्यंत
इदं वचनमब्रवीत् ॥ केन शुधानितस्नानां मस्माकं पापकर्मणो ॥ न शंसना सिनीमानि विसान्याहारका
क्षिणां ॥ निशंकमानास्त्वन्यान्यं पशुर्द्विजस्य तमाः ॥ चक्रुः सशपथाः सर्वे निश्चयं प्रतिभारत ॥ अत्रिरुवा
च ॥ ॥ असंतोषश्च भवतु दृष्ट्वा दीप्तां परश्रियां ॥ अकार्यं प्रवर्तेत विसस्तेन्यं करोति यः ॥ आत्मार्यम

इति०
३५

त्रं पचतु स्यात्का १२ त्यानि शिंस्तथा ॥ लोभेन हि समश्नातु विस० ॥ अधीत्य वेदां स्य जतु स्त्रीमग्निनपि विच्य
तु ॥ द्विजं जयतु वादेन विसस्ते ० अन्तर्लोभे मथुनं यातु दिवा स्वापं निषेवतु ॥ कूरसाक्षीत्वमभ्येतु विसस्ते ० ॥
अन्तर्बदतु च्चासं बहुष्ये नोपजीवतु ॥ दहातु कन्यां शुल्के वि० ॥ ॥ कश्यप उवाच ॥ ॥ दंभेन धर्मं चरतु राजा
नं नोपजीवितु ॥ मधुमासं च सोभ्नातु विस० ॥ उदपानं पुत्रे ग्रामे ब्राह्मणे ॥ वृषलीपातिः ॥ तस्य सात्विक्य
तां यातु वि० ॥ भारद्वाज उवाच ॥ ॥ नृशंसः सास्तु सर्वेषां समं हि प्रोक्तं हं कृतः ॥ मत्सरीपिशुनश्चैव
विस० ॥ विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेशं घोरदानवमर्दनं ॥ त्रैलोक्यस्थितिं संहारं सृष्टिहेतुमतीश्वरं ॥ आभ्यासा
रं विधातारं संधातारं जगद्गुरुं ॥ त्वं विहाय भज त्वं न्यां विस० ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इति हासकथं श्रु
त्वा निद्रापरवशोक्तसः ॥ विभीषणातुरसांश्चापि वि० ॥ अतिथित्य जतु शासं पाकभेदं करोतिसः ॥ श्र
दानं च सदाश्नातु वि० ॥ श्रुत्वा सर्वाणि शास्त्राणि पुनं पापं निषेवतु ॥ त्यागशक्तिविहीनोक्ता वि० ३५

॥ गौतम उवाच ॥ ॥ इत्वादानं कीर्तयतु भार्यया नोपजीवतु ॥ एकाकीमिष्टमश्नातु विस० ॥ विश्वासघात
कः सोक्तुर्वचनात्परः सदा ॥ कूरकर्मरतः सोक्तु विस० ॥ विष्णुभक्तिपरो न स्याद्विष्णुभक्तिपराङ्मुखः ॥
धर्मनिंदपरः सोक्तु विस० ॥ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ ॥ नित्यं कामरतः सोक्तु दिवा सेवतु मेषुनं ॥ नित्यं
च याचकः सोक्तु वि० ॥ परापवादं वदतु परदारांश्च सेवतु ॥ परस्वामिहरः सोक्तु विस० ॥ जमदग्निः
मानरं पितरं चैव सोवमन्यतु दुर्मतिः ॥ श्वभुरांतस्य वदति स्थाद्विस० ॥ देवानिंदपरः सोक्तु द्विजनिंदाप
रस्तथा ॥ पशुपीडापरः सोक्तु विस० ॥ चौर्यकर्मरतः सोक्तु चौर्याणां चैव सूचकः ॥ मिथ्यातु शापा
वदतु वि० ॥ वेदनिंदापरः सोक्तु वेदाविक्रयकस्तथा ॥ राजनिंदापरः सोक्तु वि० ॥ परपाकं सदाश्ना
तुरसभंगं करोतु सः ॥ परान्नं च सदाश्नातु वि० ॥ अरुंधत्युवाच ॥ ॥ परवादपरासास्तु परद्रव्य
तस्यरा ॥ परवेश्मरतास्तु वि० ॥ भर्तारं भलमित्राणि हृदं भर्तृवांधवं ॥ परिभ्रय स्वयं पुत्रे

विस०॥ चंडोवाच॥ ॥ स्वामिनः प्रतिकृत्वास्तुतेयमस्य करोतु च॥ देवतास्वनमस्कारावि०॥ श्रद्धावेम
तुयानारीश्रद्धाणांदास्यमिच्छतु॥ श्रद्धेप्रेष्यकरीसास्तु विस०॥ पशुसखउवाच॥ ॥ न्यूनज्ञाति
परप्रेष्यः सो भूजन्मनिजन्मनि॥ सर्वधर्माक्रियाहीनो विस०॥ पुरोगच्छतु विप्राणां मार्गदानं च
वर्जयेत्॥ त्रीणि योगां वचयतु० ॥ भुनः सखउवाच॥ ॥ न्येयेन वेदामध्ये ते गृहस्थस्तु दयापरः
॥ सत्यं वदतु चाङ्गस्त्रं वि०॥ अग्नीपास्तु विधिवधन्वी भवतु नित्यशः॥ ब्राह्मणः सद्भाष्यातु वि०
अध्यात्मविद्यानिरतो विषये धर्मा निरुद्धः॥ सर्वद्वंद्वः सहोदांतः समलोष्टाश्मकां च नः॥ एकाकी
परमार्थज्ञः पराहिंसाविवर्जितः॥ ब्रह्मसायुज्यमाप्स्येत्यवि०॥ ऋषयर्जुनः॥ इष्टमेतद्विजातीनां यो
यंतेशपथः कृतः॥ त्वया हतं विसर्ज्यै न्यसर्वेषां न भुनः सखा॥ ॥ भुनः सखउवाच॥ मया त्वं
तं हतान्यासन्नि सानीमानि भो द्विजाः॥ धर्मवैभ्रौतुकामेन ज्ञानी धर्मा हि वासवं॥ अलो भोद

क्षयालोकाजितान्मुनिसत्तमाः॥ विमानान्यधिरूढ ध्वंगधामस्त्रिदशालयं॥ भीष्मउवाच॥ ॥
ततो महर्षयस्ते तु विज्ञायात्रिदशां पत्नी॥ तेनैव सारिताः सर्वतदाजगुः स्त्रिविष्टपं॥ राजप्रातिग्रहं
घोरं जानतो मुनिपुंगवाः॥ भक्षयित्वा विसंयानानां तिरुक्ताजडीक्षणाः॥ यददं शृणुयान्नित्यं मर्षी
णां चरितं महत्॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नाकलोकं स गच्छति॥ ॥ इति श्री इतिहाससमुच्चये सप्तमोऽध्यायः॥
संवादो नाम एकादशोऽध्यायः॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ॥ पापस्य किमधिष्ठानं का प्रसूतिश्च भा
रत॥ किं तास्य कारणं प्रोक्तं तन्मं श्रुतिपितामह॥ ॥ भीष्मउवाच॥ ॥ लोभप्रतिष्ठापापस्य
प्रसूतिर्लोभ एव च॥ अत्र ते संशयो मा भूत्स्वर्गः पापस्य कारणं॥ लोभाक्रोधः प्रभवति लोभा
दोहः प्रवर्तते॥ लोभान्मोहश्च माया च मानं मात्सर्यमेव च॥ नायं यत्पयितुं शक्यो लोभो बहुविधो
रपि॥ नित्यं गंभीरतां याति निम्नगाभिरिवार्णवः॥ अष्टौ दिशः समुद्राणां द्वीपानश्च न्युत्सृज्यः

तुतोषनैवरत्नानां लोभादिनिहिनः श्रुतं ॥ सर्वभूतेषां विधस्ताः सर्वभूतेषु निर्दिष्टाः ॥ सर्वभूतेषु हि हि
 श्रुलोभा इवति भारत ॥ उत्पद्यते यदा भक्तिर्विष्णुपादां बुजाभया ॥ तदलोभा श्रयं याति सा तु पुंसां
 सुदुर्लभा ॥ सुमहत्सुपिशास्त्राणि धारयन्ति बहुश्रुताः ॥ छेतारः संशयानां च लोभग्रस्ता ब्रजंत्यधः
 लोभक्षये क्षयं यांति सर्वपापानि देहिनां ॥ लोभद्वौ च वर्धते नृपते नात्र संशयः ॥ यदलोभस्य
 यं याति यांति नाशमुपइवाः ॥ तथैव जायते तेषां धर्मबुद्धिः सुदुर्लभा ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां च
 तुर्णां मिह साधनं ॥ धर्ममेव परं प्रादुर्भूतं न यस्तत्त्वदर्शिनः ॥ न चास्ति धर्मसंबन्धा लोभकांतस्य
 देहिनाः ॥ स एव धर्मविधं सो लोभः परमदारुणः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्यज लोभं युधिष्ठिर ॥
 यदीदृशिमः हाराज-शाश्वती गतिमात्मनः ॥ विनष्टलोभा विषयेषु निरुह्यः प्रसन्नचित्तः
 परिहीनमहाराः ॥ ब्रजंति विष्णोः परमेव तत्पदं सनातनं यत्प्रवर्तते संतः ॥ ॥ इति श्री इतिहा

ससमुद्रये लोभप्रकरणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ शमस्य स्य सोवापि किं
 तु श्रेयस्करं परं ॥ एतन्मे संशयं तात यथा वदतु मर्हसि ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ विविधा हि गतिः प्रोक्ता
 धर्मस्येह मनीषिभिः ॥ त्वं च विज्ञानमाश्रित्य शमस्तेषां प्रायणं ॥ शमः पवित्रमनुब्रं शमः पुण्य
 मनुत्तमं ॥ शमः सुखमसंख्येयं शमः पापहरः स्मृतः ॥ अत्रैवोदाहरंती मद्रतिहासं पुरातनं ॥ तुळा
 धारस्य संवादं जोज्ज्वलेश्वरमहात्मनः ॥ पुरा वैसागरोपांते जोज्ज्वलिकिर्नामतो हि ज ॥ तपस्तेपे महा
 घोरे वायुभक्षः समाहितः ॥ तस्य वर्षाण्यनेकानि स्त्राण्यभूतस्य निष्ठतः ॥ कर्किं गशकुंतकावे
 नीडं शिरसि चक्रतुः ॥ ततो दयावान् ब्रह्मर्षिरूपप्रक्षेतदंपती ॥ ततस्तौ सुखविधस्तौ तत्रांडानि वि
 मुंचतां ॥ अडेभ्यस्त्वथ पुष्टेभ्यो व्यजायंत शकुंतकाः ॥ बवर्धताथ तत्रैव न च चालतु जोज्ज्वलिकः ॥
 कदाचिज्जातपक्षास्ते समुत्पत्य विहंगमाः ॥ वैवजगुर्महाराज ततः संप्रययो हि जः ॥ अथासौ

विस्मयाविष्टः प्रोवाच न मया समः ॥ लोके स्मिन्नतपसा कश्चित्ततः खेवावयमब्रवीत् ॥ वाराणस्यां
निवसति तुल्यधारो महामतिः ॥ सोप्येवं नक्षमो वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विजः ॥ एतच्छ्रुत्वा महर्षिस्तु
ल्यधारदिदक्षया ॥ अविरेणैव कालेन प्राप्तो वाराणसीपुरी ॥ तत्रापश्य तुल्यधारं विक्रीणं तं र
सान्बहून् ॥ तुल्यधारस्तुतं दृष्ट्वा प्रतिपद्य ब्रवीदिदं ॥ ॥ तुल्यधार उवाच ॥ आयातश्चासि विदि
तो मया त्वं द्विजसन्तम ॥ येनैवागमने कार्यं तदप्यवगतं मया ॥ तपस्तेषु सुते महान्मरुभिर्जनाः श
कुंतकाः ॥ ततस्त्वं विस्मयाविष्टः खेवागुक्तो सिमां प्रति ॥ तांस्तु श्रुत्वा महर्षे त्वं मादिदुष्टुरिहागतः
तद्ददाशु द्विजश्रेष्ठ प्रियं किं कर्त्तव्यमिति ॥ जानास्वैव वाच ॥ ॥ विक्रीणितः सर्वरसान्सर्वगंधां
श्च नित्यशः ॥ कथं वै नैष्ठिको धर्मो विदितस्तद्ददास्मै ॥ ॥ तुल्यधारः ॥ न मे धीना निशास्त्रा
णि नोपास्त्राश्चापि देवताः ॥ इवाभ्यासादयं धर्मो विप्र प्रादुरभूत्तम ॥ कर्मणामनसा वाचा

यन्नित्यं सेवते नरः ॥ तदभ्यासोद्धरत्येनं माते भद्रं त्रसंशयः ॥ योऽपुः खितानि दृष्ट्वा भवति दुःखितः ॥ सु
खितानि सुखी वापि स धर्मस्त्वहं नैष्ठिकः ॥ अदो ह्येवैव भूतानां कर्मणामनसा गिरा ॥ यावन्ति स
परो धर्मस्तेन जीवामि जांजले ॥ पारं हि नैः काष्ठलुणैः मये दं मां दिरं कृतं ॥ तथैव शरणं विद्मोः
कृतं विज्ञानुसारतः ॥ अन्येषामपि देवानां ब्राह्मणानां गवांस्तथा ॥ करोमि नित्यं सुश्रूषापापां
डानामुपेक्षकः ॥ यद्दामिन तन्यं न पद्दामिन चाधिकं ॥ विक्रीणामि रसांश्चाहं मध्वर्जं मया
यया ॥ यः करोति जडां धानां वणिक् कर्मणि वचनं ॥ स याति नरकं घोरं धनं तस्यापि हीयते ॥ स
र्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां सहिते रतः ॥ कर्मणामनसा वाचा स धर्मो वेद जांजले ॥ यस्मादुद्वि
जते लोकाः सर्वे मृत्युमुखा देव ॥ प्रायशः कर्मभिश्च पुंसां स पापांगतिमाप्नुयात् ॥ नाहं परेषां
कर्मणि न च निंदामि नो मिवा ॥ समो स्मि सर्वभूतेषु पश्य मे जांजले व्रतं ॥ यथाप्यबन्धवधिरात्मी

बाम्भकाजडादयः॥दैवेनविहितायेस्तेरुपमाविषयेषुच॥यथावृक्षादुरहशानिस्पृहाविषयान्यपि
॥तथार्थकामभोगेषुममापि विगतास्पृहा॥तुल्यमिच्छिप्रसस्यतुल्यनिंदाप्रशंसिनः॥तुल्यामेसर्व
भूतेषुबुद्धिसिद्धिनिजाजले॥सर्वभूतात्मभूतस्यसर्वं सर्वत्रपश्यतः॥देवापिमार्गमुत्संतिअपरस्प
पदैषिणः॥यदानुकुरुतेपापं सर्वभूतेषुमानवः॥कर्मणामनसावाचब्रह्मसंपद्यतेतदा॥यस्तोति
यश्चमांद्रेष्टिताबुभावपिमेसमौ॥रागद्वेषविहीनस्यनहिमेतोप्रियाप्रियो॥सर्वानयःसरस्व
त्यःसर्वेषुग्याशिलोभूयाः॥शमोहिजाजलेतीर्थमास्मतेसंशयोभवेत्॥शमएवपरंतीर्थंशम
एवपरंतपः॥शमएवपरंज्ञानंशमोयोगपरस्तथा॥ब्रह्मचारीगृहस्थस्त्वैवानप्रस्थश्चमिश्रुकः
॥सर्वएवशमेनैवप्राप्नुवंतीपरांगतिं॥दानंमिथ्यातपःशौचंतीर्थविदाश्चतंतथा॥जशान्तमनःपुंसः
सर्वमेतदनर्थकं॥शमार्थेसर्वशास्त्राणिविहितानिमनीषिभिः॥तस्मात्सर्वार्थशांतिर्यस्याशां

तमनःसदा॥यत्कृतंमविरागायनधर्मायनशांतये॥सुष्टुतमापिशब्देनकाकभाषितमेवतत्॥एता
न्धर्मानुबुद्धाधारःकथयित्वातुजंजले॥ततोस्यदर्शयामासशमीपिच्छान्शकुंतकां॥एतेश
कुंतकाविप्रसंज्ञाताम्राभ्रियतव॥आकूयेनानृदिजश्रेष्ठत्वमेषधर्मतःपिता॥ततोजाजलिनाते
नसमाहूताःशकुंतकाः॥वाचंप्रत्याहरंदिव्यांधर्मस्यवचनात्किं॥॥शकुंतकार्जुनः॥त्यज
स्पर्द्धामिमांविप्रआत्मानंविस्मयंगतः॥शमेमेवसमाधत्स्वततोयास्यासितसरं॥सुखदुःख
जितंयत्तेतपःक्षरतिविस्मयात्॥तपसि क्षरतिविप्रनप्रास्यासिपरांगतिं॥तस्मात्स्मयंपरित्य
ज्यतपसःक्षयकारणं॥शमेमनःसमाधायध्यानयोगपरोभव॥वीरवाजरीवापित्रिदंडीमु
डएवच॥वृथाहेशापविप्रेन्द्रस्यशांतंनमानसं॥भूषितोपिचरेद्धर्मयत्नत्राश्रमेरतः॥
शमःसर्वेषुभूतेषुनलिंगंधर्मकारणे॥वयंस्नेहादिहशास्त्रवधर्मदिदृक्षवः॥शांतोभवत्य

जस्य द्वीमि लक कस्त्ययुः खगाः ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ एवं तैरनुशास्त्रो सौ तु का धारेण स हि जः ॥ शम
मास्त्रायानियतो जगाम परमां गतिं ॥ तस्मादि हि महाराज तपसः शममुत्तमं ॥ तपस्वी स्वर्गमा
प्नोति शांतात्मा ब्रह्मणः पदं ॥ वनेपि दोषां प्रभवति रागेणां गृहेपि पंचेदियनिग्रहं तपः ॥ अकुस्ति
ते कर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपो वनं ॥ एतत्ते सर्वं भारव्यातं मया न त्वेन भारत ॥
शमे मनः समाधाय ध्यानयोगपरो भव ॥ यदंशं पुनान्नित्यं पुण्यं भारव्यातमुत्तमं ॥ यः प
ठेत्सात रुच्छाय स गच्छेत्परमां गतिं ॥ ॥ इति श्री इतिहाससमुच्चये तुका धारजां जलिसंवा
दो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ केचिदर्थं प्रशंसन्ति धर्मं चैव तथा परे ॥ तयो
कोत्पुत्तमो लोकास्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ मानुष्यं मुनयो विनमर्थमाकुरशा
श्वतं ॥ देवमाद्रुस्तथा विनं धर्मं दिव्यसुखप्रदं ॥ अत्रैवोदाहरंती ममितिहासं पुनः ॥ कुंडध

रेण यत्प्रोत्साभक्तो यो पृथुतं पुरा ॥ अधनो ब्राह्मणः कश्चिदनाथ रिलो भमो हिता ॥ जनाः एतया
मासनवावाधनं क्वचित् ॥ ततश्चिंतापरो भूत्वा कृतुसादेवता भवेत् ॥ यामिशी प्रं प्रसीदेत सामा
तुरजडी कृता ॥ सोथापश्यत्कुंडधारं देवानुचरमंति के ॥ तं दृष्ट्वा रितं यन्मोपि श्रेयोयं विविधास्य
ति ॥ सानि कृष्टं देहानां न चानैर्मानुषैर्वृतः ॥ एष मे दास्याति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव तु ॥ युगकोटि
सहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभरः ॥ पुनस्त्रैलोक्यधातुत्वं प्राप्तवानिति सुक्रमः ॥ यो विष्णुं
स्वल्पकालेन प्रसादयितुमुद्यतः ॥ समुद्रं वा कुनातीर्त्वा पिरं पारं च कांक्षति ॥ तथा ह मल्यका
लेन कुंडधारं यथाविधि ॥ आराधयितुमिच्छामि तस्मादायस्व वंशा ॥ ततो गंधैश्च माल्यैश्च
धूपैश्च श्रावणैश्च ॥ बलिभिः श्रोत्रहोरेश्च रजयामास स हि जः ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अथ
स्वल्पेन कालेन प्रीतस्तस्मै सकुंडं च ॥ परोपकारानि रतो वाचं तस्मै उवाच हा ॥ ॥ कुंडधारः ॥

ब्रह्मघ्रे च सुरोपे च गोघ्रे भग्नव्रतेशोठे ॥ निःकृतिर्विहिताः सद्भिः कृतप्रेनास्तिनिःकृतिः ॥ कीर्तनं
दर्शनं चैनस्य शसं भाषणं तथा ॥ कृतप्रेनस्य न कार्याणि श्वपाकसदृशो हि सः ॥ एवमुक्त्वा तु देवांश्च
समासीनानुपेत्य सः ॥ प... पानशिरसाभूमौ तेषामेवाग्रतः स्थितः ॥ ततस्तदेव वचनान्मणिभ
द्रोमहामतिः ॥ उवाच पतितं भूमौ कुंडधारकिमिच्छसि ॥ ॥ कुंडधार उवाच ॥ यदि प्रसन्नो देवामे
भक्तः कश्चिद्विजोत्तमः ॥ तस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं देवैरहंकृतः ॥ तच्छ्रुत्वा मणिभद्रस्तपुनर्वच
नमब्रवीत् ॥ देवानामेव वचनान् कुंडधारमुवाच न ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कुंडधारसुखी भव ॥ या
वद्वनं प्रार्थयते तावत्तस्यैव ददाम्यहं ॥ विचार्य कुंडधारस्तमानुषंधनमक्रुवं ॥ ततः सप्रार्थया
मास धर्मबुद्धिं सुदुर्लभां ॥ ॥ कुंडधार उवाच ॥ महान् तं धनं राशिं वापि विव्याराज्यमेव वा ॥ भ
क्त्या यनाहमिच्छामि दृढमस्तु स धार्मिकः ॥ विद्याधनं तपः शौर्यं कुर्वितुं न च मरोगता ॥ राज्यं च

गन्धमोक्षश्च सर्वधर्मादवाप्यते ॥ नार्थलोभाच्च स्नेहाच्च क्रोधाच्च चमत्सरान् ॥ न कासाच्च भयाद्वा
पि सर्वज्ञानः परित्यजेत् ॥ यस्तु धर्मपारित्यज्य लोभादर्थमभीप्सते ॥ स इव राशिमुत्सृज्य यो सुराशिं
जिघृक्षति ॥ देता मुनयो नागा गंधर्वा गुह्यकास्तथा ॥ धार्मिकं प्रजयं त्येव न धनादुन्नकामिनः ॥ अ
र्थहीनोऽपि धर्मात्मा स्वर्गं गच्छति नान्यथा ॥ अर्थवान् धर्महीनस्तु नरकं प्रातिपद्यते ॥ किं धनं न विपत्रे
न यदन्यो विप्रपुज्यते ॥ परो धर्मः कृतो यस्तु मृतमप्यनुगच्छति ॥ तस्माद्भवत्वसो विप्रो नित्यधर्मप
रायणः ॥ धर्माच्च सिद्धिं प्राप्नुनायं मे नुग्रहो मतः ॥ मणिभद्र उवाच ॥ ॥ यदि धर्मपूजं राज्यं सु
खानि विविधानि च ॥ तस्य कानि च सोऽभ्यातु कायकेशा विवर्जितः ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ असह
श्रोत्र्यमानोऽपि कुंडधारो धनं प्राप्ति ॥ प्रार्थयेद्भर्ममेवा सोऽतस्तुष्टाश्च देवताः ॥ तुष्टाश्च देवताः
सर्वास्तस्य चैतद्विजन्मनः ॥ भविष्यात्तं च धर्मात्मा धर्मसिद्धिं वयास्यति ॥ ततः प्रातः कुंडधारोऽनु

श्रावसरडुर्लभं॥ चिंतयामास न स्येव निर्वंद व महात्मनः॥ चित्तवित्तातमाहूय धनचिंतापरीक्षितुं॥
 श्रीराण्यादाय स्रक्ष्माणि चक्रे पार्श्वे द्विजन्मनः॥ हृष्टासना निरीराणि पार्श्वस्थानि द्विजोत्तमः॥ निर्वे
 दं परमापन्नं उवाचे दं व च स्नत॥ अयं च न ह्येवैकस्त्वन्यो वत्स्यते कृतं॥ गच्छामि च न मे वा हं परं धर्मनि
 षेवितुं॥ अनाद्य च यो धर्मं अर्थार्थोक्तिं श्यते नरः॥ भा— ध्यादित्छातो मगलछां प्रधावति॥
 अभाविनस्तवत्यर्थो नाशानास्ति च भाविनः॥ एतद्वदंतोऽपि बुधाः क्लेश्यन्ते देवमाहिनाः॥ यः
 पुरा कृतवान् धर्मं मर्थं स इह विंदति॥ येनासौ न कृतः सर्वं कुतस्तस्यार्थसंपदः॥ प्रत्याख्यात
 स्य देवेन मिथ्याचार्यपारिश्रमः॥ तुल्ये सति परिक्लेशे कः प्रदेषस्तपो धने॥ अत्यंतं विमुखे देवे
 व्यर्थं याते च पौरुषे॥ मनस्विनो दारैश्च स्ववनादन्यकुतः सुखं॥ साधयिष्ये तथात्मानमुग्र
 पातपसाभ्रशं॥ यथानभयः कृपणो यास्यामि क्वचिदर्थितां॥ यत्किंचिन्नेत्रे पुनः केषु प्रार्थयं

तिनराः सुखं॥ तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुर्लभं॥ तपसेव हि देवसं देवाः संप्रतिपेदिरे॥ तपसेव च
 संसिद्धिमुनयः परमांगताः॥ ॥ श्रीभट्ट उवाच॥ ॥ एवमुक्त्वा तु श्रीराणि गृहीत्वा तानि स इजः॥
 वनं प्रविश्य सुमहत्तपस्तेषु दुःकरं॥ सर्वं मूकफळाहारः पश्चात्पुष्पाशनो भवत्॥ त्यक्त्वा तु
 तान्यपि ततो वायुमक्षोभवेच्चिरं॥ तस्य धर्मपरस्यासीद्वनेवन्यफळाशिनः॥ कुंडधारप्रसेदे न बु
 द्धित्त्वार्थदर्थिनी॥ सोचिंतयत्कदाचित्तु यद्विधादयं धनं॥ राज्यं वाममसंलुप्तं कथं जीवाभि
 दुःखभाक्॥ ततः प्रादुरभरत्तस्मिन् कुंडधारो महामतिः॥ कृत्वा कृतज्ञतां तस्य परमार्थविशार
 दः॥ तं साक्षात् कुंडधारस्तु प्रीतात्मप्रत्यक्षयत्॥ अथास्य दर्शयामास गतिं राज्ञां सुदुस्तरां॥
 पश्य राज्ञां रिच्छति विप्रयां तं प्रार्थितवान्पुरा॥ नास्याः कष्टतरं लोके विद्यते कदुकोपम
 ततो राज्ञां सहस्राणि मग्नानि निरयं शुभे॥ दूरादपश्य द्विप्रोसोतदारिद्र्येन च क्षुपा॥ कुंडधा

इति०
४६

यादिलं एतज्जित्वा मां प्राप्तवान्नातिमीदृशी ॥ ततस्तव मया विकः कृत्येनुरो भवेत् ॥ पश्य न पश्य
भयस्तं यदिदं जगदाहृतं ॥ स्वर्गं द्वारविरुद्धं च समतादृशानात्मनां ॥ सर्व एव हि लोको यं यदि
स्याद्भर्मन्तरः ॥ ततो निरंतरं स्वर्गो भवेत् श्रम्या च मेदिनी ॥ ॥ श्रीभू उवाच ॥ ॥ ततो पश्य त्वत्कामं न श्रोत्रलो
भं महंतथा ॥ निशं मत्स्वरमालं स्पृक्षं त्यक्त्येदेहि नः ॥ एते लोकाः सन्निरुद्धाः देवानां मानुषोद्भवाः ॥
देवादेशात्स्वमंतास्ते विघ्नं कुर्वन्ति देहि नः ॥ ॥ श्रीभू उवाच ॥ ततः पयानशिरसार्कुण्डधारायसहिजः
उवाच चेने सुप्रीतो महान्मेतुग्रहं कृतः ॥ मनसापि न कांक्षंति यत्कामाननुजीविनः ॥ सपादयंति मां
स्तेषां स्वाभिर्नो भक्तवत्सलाः ॥ अर्थलोभाभिभूते न यन्मया त्वमस्य मा ॥ परां प्रीतिं च विज्ञायत
त्सर्वं हंतुं महं सि ॥ क्षांतमेव मये तु त्वाकुण्डधरो द्विजोत्तम ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवांतरधीयत ॥ ततस्त
प्रसादेन देवानां च विशेषतः ॥ निर्वंदं परमापन्नः समलोष्ठो भूत्वा च नः ॥ ब्राह्मणोऽपि परां सिद्धिं धर्मेण

४६

प्राप्य भारत ॥ देववत्स्वर्गलोकेषु विचरयथा सुखं ॥ रागेदेषादिरहितः सदा ध्यानपरायणः ॥ अवि
रेणैव कालेन प्राप्तवान्वैषवं पदं ॥ एतत्ते सर्वं मारव्यातं यन्मां त्वं पारिष्टुक्षसि ॥ तस्माद्विद्धि महाराज
विज्ञाद्भर्ममनुत्तमं ॥ धर्मात्स्वर्गश्च मोक्षश्च प्राप्यते वैषवं पदं ॥ इति हासमिमं पुण्यं प्रातरुत्थाय मान
वः ॥ आवये धर्मभागी स्याद्दुर्मन्तत्वं स गच्छति ॥ इति श्री इति हाससमुद्भूये कुण्डधरोपाख्याने न
मचतुर्दशोऽध्यायः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इदं मानसमारंभं यादेनासाधयेद्भनं ॥ नरस्त
णाभिभूतश्च किं कुर्वन्सुखमाप्नुयात् ॥ ॥ श्रीभू उवाच ॥ ॥ सर्वसाम्यमनायासः स एवाक्यं
च भारत ॥ निर्वंदश्च विविक्ता च यस्य स्यात्स सुखी नरः ॥ एतान्येव पदान्याहुः पंचदशः प्रशान्त
ये ॥ एतत्स्वर्गश्च मोक्षश्च सुखं चानुत्तमं स्मृतं ॥ यस्येतानि पदान्याहुः सत्येव स चराचरं ॥ निर्वंद
मं किं नागीतं सन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ इदं मानो धनं मंकी भग्नैश्च पुनः पुनः ॥ केन विद्धन शेषेण

कीतवान्द्रम्यकोयुगं॥ततस्तोरममानौतुवनेदाम्येसुखंयुनौ॥आसीनमुष्ट्रमध्येनसहस्रैवाभ्यधा-
वतां॥अथोष्ट्रसूर्णमुखायदम्योमुस्तिप्यतौतदा॥काकतालीवशादेवात्सप्रसादमहाजवः॥तौन-
दाभ्रियमाणौतुतेनोष्ट्रेणबलीयसा॥निरीक्ष्यभ्रियमाणौतौमंकीतत्राब्रवीदिरं॥प्राप्तेनाथसम-
र्थेनानित्योद्योगपरेणव॥प्राप्तंनाविहितंकर्तुंरक्षेणापिधनेकचित्॥पौरुषेनित्ययुक्तस्ययुक्तंवेना-
नुष्ठतः॥पश्येनंसमनुप्राप्तंममदेवाह्वल्लभं॥अन्यथाचिंतितास्यर्थानरेरर्थपरायणेः॥अन्य-
थेवहिगच्छंतिदेवयोगगतिर्मम॥दुःकरंचनकुर्वंतिसुकरंसंत्यजंतिने॥वयमेतान्यरित्यक्तुंमस-
तोपिनशक्तुमः॥क्षताक्षताःसमारंभाभवन्तिनिष्कलामम॥नूनं हि क्लेशाभ्रयिष्ठासृष्टिरणाम-
मेदृशी॥बलवानपिनाप्रोतिधनंभाग्यावेवर्जितः॥दृश्यतेचसभाग्येषुवाकस्त्रीवद्वरोगिणं॥अ-
क्षानांक्लेश्यतेसकःपुण्यैश्वर्यमवाप्यते॥नमंत्रवळवीर्येषुप्रज्ञयापौरुषेणच॥अभयंलंल

भनेमर्त्यस्तत्रकापरिदेवना॥अर्थार्थीयानिकर्माणिकरोतिक्षपणोजनः॥तान्येवयदिधर्मार्थेकुर्यात्
कोदुःखभागभवेत्॥अर्थानामार्जनेदुःखंअर्जितानांचरक्षणे॥आयेदुःखंययेदुःखंधिगथान्
कष्टसंश्रयात्॥यश्चार्थपतिरुद्दिग्नोयश्चसर्वार्थनिष्ठहः॥तयोरर्थपतीदुःखीसुखीसर्वार्थ-
निष्ठहः॥तस्मात्प्रकार्यसंकल्पायथालब्धेनवर्तयेत्॥नार्थलोभादिहात्मानंक्लेशयिष्या-
म्यहंपुनः॥ततोमनःसमाधायचरिष्येव्रतमुत्तमं॥यथानभ्रयाज्जन्मेदृक्प्राप्त्यामिक्लेशभा-
जनं॥अहोसम्यक्शुकेनोक्तंमुक्तसंगेनसर्वतः॥प्रविष्टस्तत्तदारण्यंजनकस्यनिकेतनं॥यः
कामान्कामयेत्सर्वान्यश्यतान्केवळान्स्यजेत्॥प्रपन्नात्सर्वकामानांपारित्यागोविधीयते॥
यद्यस्यजनिकामानांतत्सुकस्यापिस्वर्यते॥कामात्सारीपुरुषःकामादेवाविनश्यति॥नानलु-
खनरंकिंवित्रिपुत्रेकेषुविद्यते॥वीनलुखस्यकामेभ्योमुक्तसंगस्ययत्सुखं॥ततस्यैवमतंशा

इति-
४८

वामहर्षेर्भोवेतात्मनः॥प्रभवंसर्वरोषाणांकामंत्यक्ष्याम्यशेषतः॥कामंबंधनमेवैतन्नान्यलोकोक्ति
बंधनं॥कामबंधनमुक्तोहिनेहभूयोपिजायते॥संकल्पंनकरिष्यामिसत्तयेनभावेष्ट्यनि॥नैन
त्वंवेत्सिसुखंनैवत्वंवेत्सिदुर्लभं॥पाताळद्वदुःखरोमांहेकेशयतेसदा॥जेतेयिजितंसर्वंभावि
ष्यानेविदुर्बुधाः॥तस्मात्त्वामद्यजेष्यामिदुर्जयंशत्रुमात्मनः॥नैराश्यंपरमंसौख्यमितिज्ञानंरि
रान्मया॥दस्यनाशोनिराशोद्यशायिष्यामिगतज्वरः॥क्षामिष्येक्षममाणानांनहिंसिष्यामि
हिंसितं॥द्वेषमुक्तःप्रियंवक्ष्येअनादृत्यतदप्रियं॥संतोषमार्जवंशांतिततःसत्यधृतिश्चमां॥
सर्वभूतदयांवाहमद्यैवशरणंगतः॥यत्रकाममुखंलोकेयत्ररिव्यमहसुखं॥हृष्टाक्षयसुख
स्थितेनार्हतोषोडशीबळां॥हृष्टेलोकत्रयस्यास्थानिर्वेदपरिपंथिनी॥यैस्त्वंनिर्मात्यवत्यत्कृते
त्यंतसुखिनोनराः॥त्यत्काकामंभयंकोधंशोहंत्वेभंमदंतथा॥एषब्रह्मप्रविष्टोहंग्रीष्मेशीत

४८

मिवद्रुदं॥तांत्यत्कासुखमाप्नोतितांत्यत्काविंदतेपरं॥तांत्यत्कानिर्भयःशेतेसर्वंत्यत्कासुखाभवेत्॥
तावन्मनोनिरुध्यंतिहृदियावक्ष्यंगतं॥एतज्ञानंचध्यानंचशेषाश्रयंथविस्तराः॥सर्वकामान्पारि
त्यज्यसन्निवेश्यमनोहृति॥प्राप्यामिपरमंब्रह्मयत्कांक्षंतिमुमुक्षवः॥आत्मनासहजंकामांजित्वा
शत्रुमनुत्तमं॥प्राप्येतत्परमंब्रह्मअथेवाहसुखस्तिष्ठतः॥॥भीष्मउवाच॥॥इत्येवंहृष्यनाशेन
मंकीनिर्वेदमास्थितः॥सर्वकामान्पारित्यज्यब्रह्मप्राप्तःपरंतथा॥विमुचतियदासर्वान्कामानां
सुहृदंतथा॥तदाभूतमवाप्नोतिपुरुषानाचसंशयः॥आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रवि
शंतिर्यद्दत्तः॥तत्त्वंब्रह्मकामःप्रविशंतिर्सर्वसंसिद्धिमाप्नोतिनकामकामी॥अतीवदुःखार्जितदस्य
नाशांविचैत्यमंकीविगतार्थमंतः॥तथैवचामुष्मिकसंपदावहंचकारधर्मविषयेषुनिस्पृहः॥
ततःस्वधर्मोर्जितबोधसाधनंपुराकृतेनापिविशुद्धकर्मणा॥जगामविल्लोःपदमेवतद्वरंकिमस्तिउः

प्रापमहो महात्मनां॥ मंक्ष्यारव्यानं सुपण्यं वैचेपठंति द्विजोत्तमाः॥ श्रावयंति त्रये विप्रस्तेयांति परमां
गतिं॥ ॥ इति श्री इतिहाससमुच्चये मंकीगीतं नाम पंचदशोऽध्यायः॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ॥ तपसा श्र
द्ध्या वापि दानेनापि परंतप॥ सेव्यते गुरुसंदेशान् स्वयं धर्मसमुद्भवान्॥ व्रतानां कतरः श्रेष्ठं तन्मे ब्रूहि
पितामह॥ जन्मान्तरसहस्रेषु या बुद्धिः सत्त्वसंयुता॥ तया स्वधर्मेतिष्ठंति ब्रह्मसपद्यते नदा॥ ननु
षो नाम राजर्षिः शर्वेषां मम पूर्वजः॥ बोध्यं दांतं च शास्त्रं पठन्नुवा निति शुश्रुमः॥ किमवोचन्म
हारजः किमवोचन्महामतिः॥ कथं निर्वेदमापन्नस्तन्मे विस्तरतो वद॥ ॥ भीष्मः॥ अत्रैवो
दाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ बोध्यं दांतं मयि राजा सद्यश्च ननु शोभयथा॥ ॥ ननु उवाच॥ ॥
का बुद्धिस्त्वं समास्त्राय त्रिकेचरासि मुक्तवान्॥ निस्पृहः सर्वकामेभ्यः स्तन्मे ब्रूहि पितामह॥
बोध्यं उवाच॥ ॥ पिंगळकुररः सर्पसागरश्चैव षट्पदः॥ इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम॥

संकेते पिंगळावेश्याकांतेनाशानिराक्षता॥ सा तु ह्युगताशांत बुद्धिमास्त्राय सा त्विकी॥ आशा हि पर
मंडुः स्वं नैराश्यं परमं सुखं॥ आशानिराशी कृत्वा च सुखं स्वपतिपिंगला॥ सामिषं कुरुरं ह्यवावध्यमा
नं निरामिषैः॥ आमिषस्य परित्यागा कुररः सुखमेधते॥ बद्धार्थिभिर्बहुभ्यश्च शास्त्रेभ्यो मांतिमा
नरः॥ सर्वतः सारमादाय पुष्पेभ्यश्च षट्पदाः॥ इषुकारो गुरुः कश्चिदिदमेव गतमानसः॥ समीपेना
निगच्छंतं राजानं नावबुद्धिवान्॥ वरूनां कलहो नित्यं हाभ्यां संकथनं भवेत्॥ एकाकी विचरेत्तस्मा
कुमारीकं कणं यथा॥ इत्येवं चेदितं तेषां मतिष्ठत्स समाहितः॥ सर्वकामान्परित्यज्य विवराभ्यहमु
क्तवत्॥ ॥ भीष्म उवाच॥ इत्येवं कथयित्वा तु पाथि विज्ञाय सा द्विजः॥ जगाम स्वगृहं प्रीतिराजापि स्व
गृहं ततः॥ अवैहिराजन् पुरुषार्थसाधनं भवंति लोका गुरुदर्शनं गता॥ तया स्वबोध्यो विचरन् यथा
सुखं तमेपि वान्ब्रह्मपदं सनातनं॥ ॥ इति श्री इतिहाससमुच्चये बोध्यननुषसंवादो नाम षोडशोऽध्यायः॥

इति०
५०

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ शरत्कालगतं भीष्मं वृद्धं कुरुपितामहं ॥ मूर्धा प्रणम्य धर्मोत्पापप्रच्छेदं युधिष्ठि-
रः ॥ ॥ युधिष्ठिरः ॥ सर्वेषामेव धर्मोत्पापलाभानां कोलाहः परमस्मृतः ॥ एतन्मे संशयं तात छेत्तुमर्ह-
स्य शेषतः ॥ ॥ भीष्मः ॥ ॥ प्रज्ञात्मा सा यो लाभो न काश्चिद्विदुः श्रुते ॥ प्रज्ञावान्सुखमाप्नोति पुमान्नि-
हपरत्र च ॥ प्रज्ञानिवृत्तिं प्राप्नोति बळिरैश्वर्यसंक्षयात् ॥ प्रज्ञादो न मुविं मंकी तस्यां किं विद्यते परं
॥ अत्रैवोदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ इदं कश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिरा ॥ वैश्यः कश्चिद्यथा-
यातं कश्यपं नाम तो द्विजं ॥ रथेन यातया मास धनैश्चैव मदान्वितः ॥ स निश्चयसन् सुतः स्वात्मां
निर्वेदादिदमब्रवीत् ॥ मारिष्यामीह सुतः स्वात्मां को न चर्थो जीविते न मे ॥ तं मत्सु कृतं संकल्प्य कश्यपं
दीनमानसं ॥ इदं स्यात्कलस्येण समेत्य प्रत्यबोधयत् ॥ ॥ स गच्छ उवाच ॥ ॥ यदा स्वमापिते चेतो-
ना तु कुरु कं रितं प्रति ॥ परेण प्रातः कुरुके न किमर्थं पारितप्यसे ॥ आत्मनः प्रतिकुरु कानि परेभ्यो रायिने

५०

कसि ॥ परेषां प्रतिकुरुकेभ्यो निवर्तयते मनः ॥ यत्कृतं हि पुरायेन ध्रुवं स तदिहो भ्रुते ॥ ततः खं स्वकृतं वाप्य-
पीड्यते तपरेण किं ॥ पीड्यमानोऽपि दुःखाद्यैर्बद्धा किमभुतप्यते ॥ सर्वतः स्वापहं धर्मं मूढ किं न करोषि-
तं ॥ धर्मं कर्तुं मशक्ता ये ते शोचंतीह मद्विधाः ॥ संतु धुर्मं क्रियाशक्तो विप्रः स न किं नुमुह्यति ॥ मानुषं प्रा-
प्यते ब्रह्म न्युण्ये बद्धविधैरपि ॥ मानुषत्वे च विप्रत्वं तस्माद्धे विप्रता तथा ॥ स भवानुत्तमं लब्ध्वा श्रोत्रियत्वं
सुदुर्लभं ॥ कथं तु निधनोऽस्मीति निर्वेदान्कर्तुमर्हसि ॥ अधो धोदर्शने कस्य महिमानोपवीयते ॥ उपर्यु-
परिपश्यंतः सर्व एव ददति ॥ प्रार्थयंति धनं विप्रा पुरुषा विषयात्मकाः ॥ धनं च विषयांश्चैव त्यजंति हत-
बुद्धयः ॥ स हि विगर्हितानीव दुःखधात्री धनस्य हः ॥ संतुष्टायः स्वकर्मस्त्वो सोऽत्यंतं दिमोदते ॥ धनं हि वि
पुरुषो विप्रपुरुषं धनमेव च ॥ अवश्यमेकं त्यजति तस्मात्किं धनं त्यज्या ॥ स्पृहवत्यस्य संतुष्टा धनीनां
बन्धनस्य ह ॥ संतोषः क्षीणशोकस्य किं धनैर्धनं देन च ॥ धनेनैव तत्संगानां यत्सुखं शांतं चेतसां ॥ कुत

स्त इनलुब्धा नांश्च श्रेयसा धावतां ॥ यद्यपि वारीधिनेमिस्वमांभ्रमिमिमांलभते सराजा ॥ न शतेन धनेन
धनेषीत्यतीति किं सुखं सुखलाभे ॥ मम मित्रमसौ मम पुत्रो मम जननीयमिति प्रवदंतः ॥ सहसा यमसा
धनमुग्रं सर्वमिदं विरहस्य भजंते ॥ भवत्यर्थं विना धर्मो नार्थो धर्मं विना भवेत् ॥ तस्माद्दर्मपराधीनो
स्पृहामर्थं परित्यज ॥ अर्थो त्यक्तो महदुःखं अर्थं प्राप्तौ न तो अधिकं ॥ संजाते घपि चार्थेषु विप्रयोगे न तो
धिकं ॥ अर्थो पार्जन शक्तेः हि न श्रेयो विदते नरः ॥ तस्मादर्थो गमः सर्वमनो मोहविवर्द्धनाः ॥ राजतः
सलिलादग्नेः श्रोतस्त्वज्जनादपि ॥ भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ अयथा मिषं जले मत्स्ये
र्षस्यते शवापदे र्धुवि ॥ आकाशे पक्षिभिः सर्वे स्तथा सर्वत्र विजितवान् ॥ दरिद्रः प्रार्थयत्यर्थं अर्थवान्
राज्यमिच्छति राजानः पृथिवीं शतं पृथ्वीशः श्वक्रवर्तिता ॥ इदं चक्रवर्ती च तथा स्माद्दुष्टाणः पदं ॥
तस्मादपि पुनस्तस्मात्तस्मादपि पुनः पुनः ॥ एवं नातं हि हंसायागताः सर्वे विकश्चन ॥ तस्मादुपातो

उः पारां धनं हृष्टामिमां त्यज ॥ सुमहाद्विरपि प्राप्ते लज्जानार्थं प्रशाम्यति ॥ संप्रज्वलति सा भयः सर्पिर्मिरि
वपावकः ॥ स्वप्रलब्धायथा लाभः विफला प्रतिबोधने ॥ तद्विधा हि द्विजश्रेष्ठ नराणामिह संपदः ॥ संप
दो निळधौ नां बुतरंगक्षणभंगुरः ॥ कस्त्वावासी विषावास्तस्मिन् रूक्षायास्त्विवावसेत् ॥ कार्यण्यं मत्सरो
दंभः क्रोधश्चैव भयं मदः ॥ अर्थज्ञानि विदुः प्राप्तादुःखान्येतानि देहिनां ॥ तदेवं बहुदुःखस्य निन्दितस्य
मनीषिभिः ॥ अर्थस्यार्थं कथं नाम प्राणास्त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ आत्मप्राणपरित्यागं गर्हयन्ति विपश्चितः
॥ अप्यंतजस्य पापस्य कुमुतब्रह्मवार्दिनः ॥ अज्ञाननिद्रया सुप्तः सुखदुःखप्रबोधय ॥ चिरं सुप्तो
सिद्धुर्बुद्धे प्रतिबुद्धस्वसांप्रतं ॥ ब्राह्मण्यं प्राप्यते ब्रह्म न तपो सिर्बुद्धिभुवि ॥ तल्लब्धायदिसंचारे
दवज्ञामतिबंचितः ॥ अहो कृतार्थतातेषां येषां संतीह पाणयः ॥ पाणिपद्मः स्पृहास्माकं धनार्थं
भवतो यथा ॥ अपाणि त्वाद्दयं ब्रह्म न कंठकान्नाद्वरामहे ॥ जंतुश्च रुंधतो देहं तान्निषेकुं न शक्नु

मः॥ तथापि नात्मनः प्राणान् त्यक्तुमिच्छाम्यहं हि ज॥ अस्मात्प्रापतरां यो निंपतिष्यामः परमिति॥ इष्ट
व्यं हि स गालं क्वं कमनन्न च भूषिकान्॥ ससर्पां न च मंडूकान् चान्याय यो निषु॥ दृष्ट्वा धव धिरा
न्यं गून् रोगिभूकजडास्तथा॥ अव्यंगमरोगी च महोधन्यो स्मि कश्चन॥ तदनेनैव लाभेन सुदृढं तो
ष्टुमर्हसि॥ किंपुनर्यासि सत्त्वानां सर्वेषां पुनर्नमो हि ज॥ श्रुणोसि यदि मे ब्रह्मभाषितं श्रद्धया सिरा॥
ततो यत्र स्वधर्मो यं नात्मानं त्यक्तुमर्हसि॥ धर्ममाचरतो वृत्तिर्यदि नोपगमिष्यति॥ नयामि किं
चि लोलेखं साकान्यापि न पश्यते॥ जीवितः शीक वत्यापि धर्मो यस्मिन् सीदति॥ अथ एव समं
तव्यो धर्मो विज्ञाहि साधवः॥ स्वाध्यायमग्नि संस्कारं ब्रह्मचर्यं दमस्तपः॥ आस्तेयमनसूयां
चक्षमां चैवानुपालय॥ असत्यवचनं हिंसा समं तोष समाजं वं॥ नाशक्यं मानमीर्ष्या च विषयां
श्च परित्यज॥ विषया विषया सक्ता धनं बहुमतं नृणां॥ निवृत्तविषये चानां किं धनेन मनीषिणां

अपि त्यक्तुं न शक्नोषि विषयान् विषयात्मकः॥ त्यजते पुनतः संगं जीर्णं त्वचमिवोरगः॥ न हि खल्व
प्यसंगस्य कामः क्वचन जायते॥ दर्शनात्स्पर्शनात् प्राणाद्भवणाच्च स जायते॥ न त्वं स्मरसि वा
रुण्याः सर्वांगस्य च पाक्षिणः॥ ताभ्यां चाप्याधिका भक्ष्यो न कश्चिदिह विद्यते॥ यानि चान्यानि ह
रेषु भक्ष्यभोज्यानि कानि चित्॥ ते मभुक्तपूर्वे त्वानित्यमस्तप्तिरेव ते॥ अदर्शनमना प्राणम
ध्यानश्च वणं तथा॥ मुरुषो हि यमैरेतैः श्रेय प्राप्नोत्यनुत्तमं॥ शब्दरूपरसस्पर्शगंधादि
भ्यो यथा तथा॥ विरागमेति पुरुषः शान्तिमेति यथा तथा॥ यतो यतो निवर्तेते ततस्ततो वि
मुच्यते॥ निवर्तनाद्वि सर्वत्र न वेत्ति डखमप्यपि॥ तस्मात्त्वं विषयास्त्यक्त्वा विषदुग्धां सुदु
स्त्यजां॥ हृदि क्वलेय ग्रामं शशकुंत इव पंजरे॥ विषये नीयते देही धाराभिरिव लप्यते॥ लो
के विततमात्मानं लोकं यात्मनि पश्यति॥ इंद्रियाणि समस्तानि नियच्छ मनसा हृदि॥ मनो बुद्धिः

समाधाय बुद्धिं वापरमात्मनि ॥ एवं बुद्धिं समाधाय परे ब्रह्मणि निश्चलां ॥ क्षिप्रं यात्यासि निर्वाणं निरिंधनं
वानलः ॥ अथाद्वैतं न शंकोषि परमात्मानं न मुक्तं ॥ ह्यकारसमाधत्स्व बथारुचितमात्मनः ॥ नारायणं
जगद्धोनिं सर्वलोकमहेश्वरं ॥ ये चिंतयन्ति मनसान्तेषां विद्यते भयां ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अत्रैतनु
इजः सर्वसृगाळं प्राह विस्मिनः ॥ विष्णुर्महेशोरुद्रो वा अहिकल्मसमहामते ॥ इदोहमस्मि संप्राप्तस्तवा
नुग्रहका म्यया ॥ तत्काले कं समुनिष्ठं चरधर्ममनुत्तमं ॥ ॥ भीष्मीः ॥ एवं तत्त्वमप्यास्य इदं वि
विदि वंगतः ॥ कश्यपोऽपि यथोक्तं तु कृत्वा मुनिमवाप्नुयात् ॥ तस्मात्तु सर्वलाभानां प्रज्ञालाभः पर
स्मृतः ॥ प्रज्ञावात्सुरवमाप्नोति पुमानिह परत्र च ॥ प्रज्ञापकमिदं सर्वं हृत्वा दृष्टविचेष्टितं ॥ तस्माद्
भयासिद्धार्थं कुर्यात्प्रज्ञाविशिष्यते ॥ स नाननंगुणरहितं निरंजनं जनार्दनं त्रिभुवनकर्मसाक्षि
कं ॥ नमामितं नृवरलोकनायकं पुनर्भवव्यसनभयापहंसदा ॥ पराभवव्याधितमहार्थनिश्चयं

प्रबोधितं व्यथितं द्विजोत्तमं ॥ सृगाळुतामुपगतपुरंदरो महात्मना भवति महाननुग्रहः ॥ इदं कश्यपस्य
वरं ये शृण्वन्ति दिने दिने ॥ इदं स्मृतं ससंप्राप्य मोदते त्रिदशैः सह ॥ ॥ इति श्री इतिहाससमुच्चये इ
कश्यपस्य वारो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रमति काळेस्मिन् सर्वं भूतक्ष
यावहे ॥ किं कर्तव्यं परं श्रेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ॥ भीष्मः ॥ सर्वसत्त्वदयाकुलं सर्वोद्दिष्टा वि
निग्रहः ॥ सर्वत्रानित्यबुद्धिश्च श्रेयः परमिदं शुभं ॥ अत्रैवोदाहरंती मामिति हासं पुरातनं ॥ पितुः
पुत्रेण संवादं तन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ द्विजोतेः कस्याचित्पुत्रो मे धात्रीनाम तो भवत् ॥ अत्र वीक्षित
रं पुत्रः स्वाध्याययजते रतं ॥ ॥ पुत्र उवाच ॥ धीरः कश्चित्तात कुर्यात्तु भाषी क्षिप्रं ह्यपुः शीघ्रं ते
मानवानां ॥ पितस्तदा वक्ष्ये मत्तमाश्रयथा परं धर्ममिमं चरेत् ॥ ॥ पितो वाच ॥ ॥ अर्धं त्वेव दानं
श्रमवर्षेण पुत्रपुत्रानि च न्यावनाथं पितृणां ॥ अग्नीनां ध्याय विधिं वच्चेष्टयस्तो वनं प्रविश्याथ

इति.
५४

मुनिर्वभाषे ॥ ॥ पुत्रः ॥ मत्स्यनाभ्या हते लोके जरया पारिपीडिते ॥ व्याधिभिर्ग्रस्तमाने च किं स्वच्छ इव भा
षसे ॥ सर्वोपायैर्वदानास्मि मर्त्यस्य प्रति क्रिया ॥ सो हं कथं प्रतिक्षिप्ये जले नैवावृणुमिह ॥ राज्यां रा
ज्यां व्यतीता यो मायुरत्यत रंघदा ॥ अन्यो ह के मल्ल इव धृतिं विंदेत कः पुमान् ॥ कुतो मुखलुदीर्य त्वं या
युष्यस्तत्र देहिनां ॥ आदित्य रथवेगेन क्षीयते हि प्रतिक्षणं ॥ प्रतिक्षणमयं काळः क्षीयते हि प्रतिक्षणं
अकुंभे भरद्वां भस्थो विशीर्णः सन्निभायते ॥ अश्वच्छ चलपत्राग्र नाळतोय इवास्ति हरे ॥ स्थिरा
शाजीविते यस्य तत्तुल्यो नास्त्यचेतनः ॥ ज्ञातमेवांतको वे निजराचान्चेति देहिनां ॥ अनुषक्ता इ
ये नैते भावास्त्वावरजंगमाः ॥ को हि विश्वासमर्थेषु शरीरेषु शरीरभृत् ॥ कर्तुं मुत्सहते लोको ह
स्वासं प्रस्थितं जगत् ॥ हरस्त्वमपि भावित्वा हि नाशविषुवा स्थितं ॥ अपमेवाहिनः काळः पूर्वमा
सादनं गतः ॥ आसन्नरततामेति मृत्युर्जानोदिने दिने ॥ उद्यानं नीपमानस्य वध्यस्येव यथा

५४

मथा ॥ उच्छायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपरिष्ठितं ॥ मरणव्याधिदुःखानां किं मद्यनिपतिष्यति ॥ न तं प
श्यामि लोकस्मिन् यो न ज्ञातो मरिष्यति ॥ इति संप्रत्ययं बुधास्वच्छे स्तु कथमास्यते ॥ न व्याधयो न च य
मः ॥ श्रेयः प्राप्तं समीक्षते ॥ यावदेव भवत्काळस्ताव श्रेयः समाचरेत् ॥ बाळ एव चरेद्धर्मः मानित्यं जी
वितं यतः ॥ फळानामिव पक्वानां शश्वत्स्य तनतो भयं ॥ युवत्वपि क्षया बाळो वृद्धत्वापस्य या युवा ॥ म
त्यो रुद्धंगमारूढः संरुजुः किं करिष्यति ॥ पापं परिहरन्मंदमात्मानं परिपालयेत् ॥ वर्षा सुजीर्णवत्स
एतिष्ठन्नेवावसीदति ॥ व्रजं निनानि वर्तते स्त्रोतां सिसरितामिव ॥ आयुरादाय मर्त्यानां राज्याहनि
पुनः पुनः ॥ अहोरात्राणि मासश्च क्षणान्काषाः कळालवान् ॥ संपीडयति काळो यं वृद्धिं वा धुषि
को यथा ॥ यथा गारुदं दृढं स्वरूपं जीर्णं सिन्नं च सीदति ॥ तथा च सीदति नरः काळस्य वशमागतः ॥
काळस्य वशमायानि विवशाः सर्वदेहिनः ॥ न मृत्युमुपगच्छंति विषयास्तुक्ते चेतसः ॥ राज्यां य

स्यामतीतायां न किं विबुधभाचरेत् ॥ तदेव बंध्यदिवस इति विद्यादिजक्षणः ॥ भार्यामे संपदो मे
 मृत्युरोगजराशोकैः प्रस्यमाणः प्रतिक्षणं ॥ अजराम
 रवत्तातकथं तिष्ठंति निर्भयाः ॥ अद्यैवासीन्मया हृष्टो हाकथं सकथं मृतं तः ॥ मृत्युना क्रीयमाण
 नां प्रलापः श्रूयते नृपां ॥ को जानीते कदा कस्य मृत्युकाळो भविष्यति ॥ पुत्रैर्बध्मशीलकस्याद्यतो नि
 त्यं हि जीवितं ॥ जीवितं मरणांतं हि जरांतरूपयो वनं ॥ संपदो विपदांता हि अत्र को रतिमाप्नुयात् ॥ य
 स्थवामृत्युना सख्यं यो वा स्यादेजरा मरः ॥ तेनेदं सस्यते वक्तुं इदं श्रवो मे भविष्यति ॥ इदं श्रवो मे द
 मद्येति नैतन्मर्त्यस्य युज्यते ॥ अवश्यं भाविता तस्य तस्मिन् भविता भवान् ॥ न कश्चिदपि जानीते
 किं कस्य श्रवो भविष्यति ॥ तस्मात्स्वस्मरणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥ स्वकार्यमद्य कवी तपुवा
 हे चापराहितं ॥ बहिः प्रतिक्षते मृत्युः कृतं चास्थनचा कृतं ॥ इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्य कृतं कृतं ॥

स्वमी हासमायुक्तं कृतांतः कुरुते वशं ॥ मोहेन महता विष्टो पुत्रद्वारार्थमुद्यतः ॥ कृत्वा कार्यमकार्यं वापुश्च
 मेषां प्रयच्छति ॥ तं पुत्रपशुमित्रार्थव्यासक्तमनसं नरं ॥ व्याधः पशुमिवाक्रम्य मृत्करादाय गच्छति ॥
 मस्तकस्त्वापि न मृत्युं यदि पश्येदयं जनः ॥ आहारोपि न रोचेन किमुता हृत्य कारिता ॥ स्नेहपाशैर्बद्ध
 विधेरासक्तमनसो जनः ॥ अकृतार्थावसीदंति सैकताः सेतवो यथा ॥ अपर्यंतस्य काळस्य कियद्वा
 शरदः शतं ॥ तन्मात्रपरमायुर्वाक्यं स्वच्छः स्वनिष्ठति ॥ दशवर्षा षोडशिका विंशतिश्च शानिस्त
 था ॥ सर्वे वर्षशतारू धनं च तिष्ठंति साधवः ॥ संपदः स्वप्नसंकाशा यौवनं कुसुमोपमं ॥ तडिचं
 चळमायुश्च कस्य स्या जीविते धृतिः ॥ किमनेन कारिष्यामि जरा मरणभीरुणा ॥ अद्यैव जशरी
 रेण मृत्युर्कंदानुवर्तिना ॥ लणानि वनदीवेगस्वप्नसंकाशा वृत्तिषु ॥ आयु यौवन भोगेषु प्राज्ञः को
 नाम विश्वसेत् ॥ विश्वासमिह कः कुर्याद्भोगायु यौवनादिषु ॥ हृत्मानाथमिवाक्रंदन् हृदयं मृ

इति
५६

सुनाजगत् ॥ इहं हि मरणावर्ते संसारो घे निराश्रये ॥ जगन्नस्थानमात्रोति भ्राम्यमाणं स्वकर्मभिः ॥
इहमेव करिष्यामि तत्त एव भाविष्यति ॥ संकल्पः कियते योयं तन्नमः युः प्रतीक्षते ॥ अहमेको नमस्कृष्टि
नाहमन्यस्य कस्यचित् ॥ ननं पश्यामि यस्याहं तन्न पश्यामि योमम ॥ एकः प्रसूयते जंतुं नुरेक एव प्र
लीयते ॥ एको हि भुक्ते सुखं तं एक एव च दुःखं तं ॥ एतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमांक्षितौ ॥ विमुरवा
बांधवायां निधर्मस्तमनुगच्छति ॥ बळिनो मृत्युसिंहस्य संसारवनचारिणः ॥ भ्रष्टवन्व्याधि
जरावादं कथं तिष्ठंति निर्भयाः ॥ सदा सपुत्रभृत्यस्य सपशु इविणस्य च ॥ कियं तो दीवसा स्ना
तया स्थंति कुशले नने ॥ यावन्न दृश्यते रोगो यावन्न याति तेजरा ॥ यावन्न क्षीयते चायुस्तावच्छ्रेयः
समाचर ॥ पुत्रदारकुटुंबेषु सक्ताः सीदंति जंतवः ॥ सरः पंकाणं वेगवद्भाजीर्णावनगजा इव ॥ लो
हदारुमयैः पाशैर्दृढैर्वद्धो मुमुच्यते ॥ पुत्रदारमयैः पाशैः पुमान्बद्धो न मुच्यते ॥ न च ते पुत्रदारे

५६

पुकर्तव्यामतिरीदृशी ॥ कथं तु रूपणो ह्येते वर्तिष्यंति मया विना ॥ संगत्या जहरे न्यस्तरे ते बिडुमचेत
नं ॥ केन यत्नेन जीवंतंगमस्तु मिव पश्यति ॥ अन्नपानादि जीर्वंति यत्र सुभाक्षिताः ॥ तस्मिन्ने
वोदरे गर्भः किं नाम न वे जीर्वंति ॥ यंगर्भे पाळयत्नेन यत्र संवर्द्धयत्यापि ॥ तदेवास्वहृतं कर्म सुखदुः
खोपपादने ॥ स्वयं मसिं डभृतस्य परतत्रस्य सर्वशः ॥ स्वरक्षणेऽपि मुक्तस्य को हेतुस्तस्य रक्षणे
॥ स्वहृतैर्जीयते जंतुः स्वहृते रेव वद्धते ॥ सुखदुःखे तथा मृत्युस्वहृते रेव विंदति ॥ को हं कुत्र गमि
ष्यामि कश्चिदं किमहागतः ॥ को बंधुर्मम कस्याहमित्यात्मानं विचिंतयन् ॥ न बंधुरस्ति ते कश्चिन्न
बंधुश्च कस्याचित् ॥ पथि संगममेवैतदारबंधुः सुहृज्जन ॥ पुरासीत्स्वजनस्तेन्यः सांप्रतं व
र्तते परः ॥ देहांते वर्तते चान्यस्तस्माच्च परतो परः ॥ एवं व्यवसिते लोके कः कस्य स्वजनो जनः ॥
को वा परजनः कस्य मोह एव हि केवळं ॥ पुत्रदारमयैः पाशैः मर्हजैः कर्मतंतुभिः ॥ को शकार इवा

स्मानं वेष्टितं नावबुध्यते ॥ दहमानोपि कोशे स्मिन्महताकाळवद्विना ॥ कोलभेन धृतिः प्राज्ञः प्रदीप्त
इव वेश्मनि ॥ किं नैधनेर्बाधवैर्वा किं मित्रैः पुत्रदारकैः ॥ आत्मानमन्विच्छ गुहाप्रविष्टं पितामहस्ते
कृतः पिता ॥ सर्वावासं सर्वसंगं ज्ञानगम्यं योगिभ्येयं वासुदेवं समग्रं ॥ नित्यारंभं संश्रयत्वं
विराय सर्वैर्द्वैमोक्षमन्विच्छमानः ॥ नमानानां पिता कश्चित्कस्यचित्प्रतिपद्यते ॥ दानमध्यय
नं जंतुस्त्वकर्मफलमश्नुते ॥ स्वकर्मफलनिष्पेयं विधानविधिनिर्मितं ॥ भूतग्राममिमं काळः
समंतादपि कर्षति ॥ हानानराचकांतेति क्रंदमानो मुहुर्मुहुः ॥ मंडक इव सपेण मृत्युमाग्रस्यते
नरः ॥ पंडिते चैव सरस्वै च वळवस्यपि दुर्बले ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥ जरा मृ
त्युर्हि भूतानां स्वादितारो रकादिव ॥ वळिनां दुर्बलाणां च ॥ क्रूरानां महतामपि ॥ न कश्चिज्ज्ञा
त्वाति कामे जरा मृत्युं च मानवः ॥ अपि सागरपर्यंतं विविक्ष्य वसुधाधरात् ॥ मृत्युं नैवाजितेप्यंते कः

पुमान्बुद्धिमान्भवेत् ॥ व्यतयोद्यथ नात्यंतं पक्षयोः शुक्लपक्षयोः ॥ जातं मृत्युर्जरयति निमेषं नातिवर्त
ते ॥ निमेषां दशचाष्टौ च काष्ठत्रिंशत्तुलाः कळाः ॥ त्रिंशत्काळामुहूर्तस्य त्रिंशद्विंशतिरहर्निशां ॥ निमेष
पादिरयं काळः शीघ्रत्वात्सर्वदेहिनां ॥ हरत्यायुर्दिजश्चेन्नदीविगद्वद्वत् ॥ निमेषमात्रमाप्येते
वयोगच्छन्ति धृति ॥ तस्माद्देशे धानित्येषु यान्नित्यंतस्मान्नरः ॥ अनित्ये सति मानुष्ये विद्यस्फु
रणं च चक्रे ॥ परमं तेन मस्तेभ्यः साहसं किमतः परं ॥ किमतः परमन्यं ते कथयामि पुनः पुनः ॥
अनित्यं सर्वमेवेतद्यत्किंचिदपि विद्यते ॥ नदी दृश्ये गतिं ज्ञात्वा सर्वभावे धानित्यंतं ॥ सर्वारं
भान्परित्यज्य भाविष्यामात्ययोगावित् ॥ आत्मज्ञानमधीयानो यजन्नात्मानमात्मनः ॥
आत्मना हं भाविष्यामि न मां तरयते प्रजाः ॥ पशुयज्ञैः कथं हि त्वैरीदृशं वक्तुमहासि ॥ अंत
र्वाहिः कृतप्रज्ञः शुद्ध्यज्ञैः पिशाचवत् ॥ सोहं स्वाहि स्वः सत्यात्मा कामको धाविर्जितः ॥ जि

इति.
५८

तेन्द्रियः समो भूत्वा मत्सुं जेष्याम्यमर्त्यवरः॥ अंतर्बहिश्च यत्किं विमनो व्यासंगकारणं॥ तत्सर्वसंपरि-
त्यज्य ध्याने धास्ये मनः सरा॥ मनसश्चेंद्रियाणां बलत्वे काग्रं समाहितः॥ तावच्छास्यामि नियतो-
यावत्तत्क्षणमागतं॥ विमुक्तविषयासंगं सन्निरुध्य मनो हृदि यथायात्युन्मनी भावंतरानिर्वाण-
मूर्च्छति॥ कामक्रोधमयेनैव मनसा वृत्तं चेतसः॥ पिशुनाश्च कृतघ्नाश्च नास्ति का भिन्नवृत्तयः॥
एतन्मूढानपश्यंति यो क्षुद्रारमपावृतं॥ अश्वमेधसहस्राणि वा जपेयशतानि च॥ ध्यान-
यज्ञस्य सर्वाणि कर्माणां नार्हेति प्रोउशी॥ ॥ भीष्म उवाच॥ ॥ पुत्रस्य तद्वचः श्रुत्वामोक्षधर्म-
विदस्तदा॥ तथा सहतवान् विप्रो यथैतद्वदत्सुतः॥ एवं सुमेधा विवचः स चोदितः शरीरम-
ध्यात्महरिं विचिंतयत्॥ तथैव सर्वार्थविरक्तिमागतो द्विजो नमः सर्वसुखेषु निस्पृहः॥ स शं-
खचक्रं रविमंडलं लिखितं कुशेशयाक्रांतमनंतमच्युतं॥ जगामि बुद्ध्या कमनीयरूपेण हि

५८

जोत्तमश्चित्रविभूषणोऽबलं॥ ॥ इति श्री इतिहाससमुच्चये पितापुत्रसंवादो नामाष्टादशो-
ध्यायः॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरः॥ ॥ कथं निर्वेदमापन्नशुको वैपासिकः पुरा॥ एतन्नेष्टुच्छतः सर्व-
समाचस्वपितामहः॥ ॥ भीष्मः॥ ॥ प्रकृतेनैव कृतेन वरंतमकुतोभयं॥ आध्याप्य कृच्छ्रं स्वा-
ध्यायं पुत्रं व्यासो वदेत्तदा॥ ॥ व्यास उवाच॥ ॥ धर्मपुत्रनिषेवस्वमुतीक्ष्णे बहिमातपो॥ श्रुत्वा
पासेव कोपं च जाह्नित्यं जितेंद्रियः॥ धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यात्तद्दुःखं॥ न तत्सेवेतमेधावी-
नाहितं हूतमच्युतं॥ एक एव सुदृढहर्मी निधनेषु नृपासि यः॥ शरीरेण शमं ता शं सर्वमन्य बुगच्छ-
ति॥ नापुत्रा हि सहापार्यपितामोता वतिष्ठति॥ न पुत्रदारा न शातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलं॥ धर्म-
हि येषां श्रूयंति ता हूमाहान्वितानराः॥ अपथा गच्छतां तेषां मनुयातो विनश्यति॥ शक्तिमा-
नस्य शक्तो सो धनवानपि निर्धनः॥ श्रुतवानपि मूर्खश्च यो धर्मविमुखो नरः॥ पुत्रका इव ध्या-
न्येषु महिका इव पक्षिषु॥ मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणं॥ धर्मा मातापिता वै धर्मो बं-

धुः सुहृत्तया ॥ धर्मो ज्ञाता सरैवैव धर्मस्वामी परंतपः ॥ धर्मस्वर्गस्य सोपा नं धर्मा त्स्वर्गमवा-
 पुयात् ॥ धर्मं चिंतय मा नोपि विदित्वा णोर्विमुच्यते ॥ ततः स्वर्गमवाप्नोति धर्मस्यैतत्कळं विदुः ॥
 यस्तु विष्णुपरो धर्मो यो वा नारायणो रतिः ॥ येन विष्णुरमेधात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ सर्व एव
 परो धर्मः स्वर्गमोक्षपरायणः ॥ तेन सर्वमिदं सर्वं पुत्रधार्यते स वरावरं ॥ संविंति तश्चोप्युपसे-
 वितश्च दृष्टः स्तुतः संकथितश्च तो वा ॥ सर्वाणि पापान्यपहंति धर्मो निरातमांसीव सहस्र
 रश्मिः ॥ तस्मात्सर्वात्मना धर्मं तात नित्यं समाचर ॥ मा धर्मविमुखः प्रेत्य तमस्यंधेपतिष्यसि ॥
 ये संतुष्टाः श्रुतोपेता सत्याजवदयापरः ॥ जितेंद्रिया जितात्मानो नानसूया अनिद्वयः ॥ अवधार्य स-
 मंतेषां दांतानां धर्मरीतिनां ॥ नियक्ष्य पर्याबुध्या मनउत्पथगामियत् ॥ मनो हि सर्वभूतानां संधि-
 नोति शुभाशुभं ॥ अशुभेन सदा क्षिप्य शुभेषां वा वधारय ॥ कामं क्रोधं भयं लोभं दंभं द्रोहं मदं तथा ॥
 निद्रामत्सरमालस्यं नास्ति क्यं वपरित्यज ॥ सत्यमाजवमस्तेयं आनृशं स्यं परंतप ॥ ब्रह्मैवमहिंसां

५५

वृक्षममेवानुपाळय ॥ सोपा नभूतं स्वर्गस्य मा नुष्यं प्राप्य दुर्लभं ॥ तथात्मानं समाधत्स्व
 भद्रं सासे न पुनर्यथा ॥ क्रोधलोभं परो नित्यं निद्रालस्य परं स्तथा ॥ विषयेष्वपरश्चैव श्रेय
 सो भद्रं यते हि जः ॥ यथा यथा निषेवंते विषया निषयात्मकः ॥ तथा तथा कुशलो तो तेषां तेषूपजा-
 यते ॥ ते मूढा हरिभिर्नित्यं विषये दृतवेतसः ॥ स प्राप्नुवंति दुःखानि नित्यं कुशूतास्तु योनिषु ॥
 विषयेषु प्रसक्तो हि नरः श्रेयो नाविंदति ॥ तस्मात्सर्वात्मना पुत्रविषयान् संपरित्यज ॥ जन्मांत-
 रराता न सक्ता विषयेषु नतिर्नृणां ॥ दृष्टा गौरी वसस्येभ्यो दुःखेनापि न वार्यते ॥ निर्वृत्य विषया स-
 क्तिभिर्द्रियाणां प्रमाथिनं ॥ देवतातिथि शेषेण यात्रां देहस्य पाळय ॥ महान्प्रदर्शितः पंथा एष ध-
 र्मः स पुत्रक ॥ ब्रह्मवारी गृहस्थो वा वा न प्रस्थोपि भिक्षुकः ॥ यथोक्तकारिणः सर्वं गच्छंति परमं
 परं ॥ रुजुस्तपस्वि संतुष्टः शमः सत्यो जितेंद्रियः ॥ दाता दांत रयावांश्च ब्राह्मणो नावसीदति ॥ अ-
 प्रमत्तो प्रजानेन नैवान्येत कुवर्त्तना ॥ इहैव नरक व्याधोश्च किंसां न करोति यः ॥ गत्वानि रौषधं

देशं सनुजः किं करिष्याति ॥ पारुष्यां अनृतहिंसां परस्वंपरयोषितः ॥ पेशून् यं लोकवार्त्ता
 वलयाभित्यावर्जय ॥ ययानसाध्यते धर्मः चातकार्ये न दाश्रितो ॥ नतां वाचं वदेत् आशुः परलो
 कविरोधिनी ॥ परलोकहितं नित्यं अश्वदुष्टायाचितय ॥ अत्रैव कर्मणामेवादिपाकं परिचितय ॥
 ब्राह्मणस्य तु देहो यं तोषमो गाय जायते ॥ इह क्लेशा यमहते प्रेत्या नंत्यसुखायय ॥ प्ररास्ता
 नि निषेवस्य सकर्माणि प्रयत्नतः ॥ एतावद् धर्मसर्वस्वं निंदितानि विवर्जय ॥ ऊर्ध्वबाहुर्विशेषे
 वनवकश्चिबुधोतिमे ॥ धर्मार्थश्चैव कामश्च सा किमर्थं न साध्यते ॥ पूर्ववयसि यो धर्मं न करो
 ति विमूढधीः ॥ स पश्चात्तप्यते सुतः स्रष्टु सार्था दिवध्वगः ॥ ग्रामे गानगरे वापि तीर्थे वा यतने
 पि वा ॥ न पुत्रतत्र वस्तु यं यत्रा धर्मपरो जनाः ॥ अप्रमत्तेन सततं धर्मः कार्यो विजानता ॥ सह
 सामरलो प्राप्नो धर्मः कर्तुं न शक्यते ॥ अद्यैव त्वं कुरु श्रेयो माते का लोभ्य गादयं ॥ अकृतेष्वेव का
 र्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥ जरामृत्यं च व्याधिं च को विजानेत् क्षातनः ॥ स्वस्थस्तिष्ठेन्निषीदेद्वा स्व

६०

स्वपेदा किं पुनहसेत् ॥ जन्म व्याधि जरा दुःखैर्वेदनातिभूतं जगत् ॥ असारमिव संसारं त्यजेत् पुत्रका
 धवं ॥ अस्मद्धा पालिवर्तते जाति संबंधे बांधवाः ॥ येन ते सह गंतं यंतं धर्मं सुकृतं कुरु ॥ मृतजीवतम
 त्यल्पं निद्रा तस्यार्थं हाशिणी ॥ बाल्यशोकजराशोद्वेगे र्धत पादनिःष्यलं ॥ स्त्रीयं ते जन्मलासा पजायंते
 मरणाय च ॥ रथमार्थं न मोक्षाय प्राकृतस्त यथा जनाः ॥ तुल्यजातिवयो नूपा न हता त्रयसि मृत्युना ॥
 न च नामास्ति ते त्रासो लोहंतु हृदयं न वा ॥ शतस्यापि समेतस्य शतपूर्वना विद्यते ॥ आशुमात्रमिदं पुंसां
 षष्ठिरेवापुरुत्तमं ॥ तोषके नोपमेदेहे जीवेशा कुनिवास्ति ते ॥ आनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपसि पुत्रक
 आहते हितबुद्धिस्त्वं अध्वं भ्रव संश्रुतः ॥ अनर्थं गार्थं विज्ञाने स्वमर्थं नावबुध्यसे ॥ पुत्रदारकुटुंबानि
 शरीरं संवेद्या न वा ॥ पारम्यमध्रवं सर्वकस्त्वं सुकृतदुष्कृते ॥ दुःखदुःखानि भूतानि मजरो जरामृत्य
 से ॥ आदित्योऽप्यस्तमप्येति पुनः पुनरुदेति च ॥ नृल्लासू विविनिर्भित्तं सितं विषयसर्पिषा ॥ रागद्व
 षादिना पक्वं मृत्युरश्नाति मानुषं ॥ महातिदिनरवं शानिपतं त्यप्रत एव ते ॥ आयुर्विबिद्यमानानि मृत्यु

नाकिं न पश्यसि ॥ बहुकृत्येनिरुद्धे जागर्तव्ये प्रसुप्तकः ॥ विश्वस्वः को भयस्त्वनं हापुत्रकविक
 ल्यसे ॥ अविश्राम्यमना लंघ्यमपाथेयमदैशिकं ॥ तमः कांतारमध्यानं कथमेको गमिष्यसि ॥ सत्या
 धारस्तपस्ते लंघ्यावर्तिः क्षमाशिरवा ॥ अंधकारे प्रवेष्टुं ये दीपो यस्ते न धार्यते ॥ यथा सार्धपरित्य
 ज्यगंतव्यमवरो न ते ॥ तत्कथं धृतिमाप्नोति मृगः पारो रिवावृतः ॥ मृत्युर्जरा वरोगश्च दुरवानि विविधा
 निव ॥ अनुषक्तानि ते देहे स्वस्वः किमनु तिष्ठसि ॥ तिष्ठंतं व्रजंतं च मृत्युरन्येति देहिने ॥ निवृत्तं लभते
 कस्माद्यथामीनो जलो धृतः ॥ जरादृशितपंथानं प्रचंडाधिसेनिकं ॥ मृत्युशक्तं परिध्वांतमायांतं
 किं न पश्यसि ॥ यतस्त्वमपि यास्यंतं न कश्चिन्मनुयास्यसि ॥ एकाकी नावगंतव्यं स्वमादाय शुभाशुभं ॥
 शुभाशुभं समादाय जंतुरन्यत्र गच्छति ॥ अन्यत्रैव गच्छंतं सुहृत्संबंधिबंधवाः ॥ तेन सुहृत्समुपया
 तिनबंधुवर्गे नार्थाप्रयत्नरविता न च दारपुत्राः ॥ तस्मिन् क्षणे प्रियरातानि ववर्जयित्वा प्राप्तः स्वकर्म
 फलपथ्यशुभजः प्रयाति ॥ मातापितृसहस्राणि पुत्रद्वाररातानि च ॥ अनेकशोचितानि कस्य त्वं ना
 पिकस्य वा ॥ न तेषां भवता कार्यं भवतस्तु ते ॥ स्वकृते रक्षितानि त्वमप्येको गमिष्यसि ॥ वर्षास्वेतत्क

रिष्यामि ग्रीष्महेमंतयोरपि ॥ इत्येवं चिंतयन्मूढो नांतरायाणि पश्यति ॥ पश्यन्नपि प्रस्वळ
 तिष्ठ एव न पि न पुद्ध्यसे ॥ शठे स्वमिन्द्रियैरेभिर्बुद्धमानपि वयसे ॥ महाजाळे समाकृष्टा न्यश्यन्
 जंतुस्तु दुःखितान् ॥ निबंधनीरज्जुरेषोपाग्रा मेव स तोरति ॥ छित्तेनां सुकृती यानि तेनां छिंदति दु
 कृती ॥ अहिंसा सत्यसंतोषरुजुत्वं श्रीतपो मयी ॥ नावमारुह्य त्वेन संसारार्णवमुत्तर ॥ प्रयास्य
 तां किमास्यंते समुच्छिते महद्भये ॥ अतिक्रमय दारुणं तपो महत्समाचर ॥ न पुत्रद्वारबंधुर्जनसंग
 तः प्रियो जनः ॥ अनुव्रजंतं संकटे व्रजंतं मे कपादितं ॥ यदेव कर्म केवलं स्वयंकृतं शुभाशुभं ॥ तदेव पु
 त्रसार्थकं भवेत्तु तस्य गच्छतः ॥ वयोगतं जरा कृतं शिरोरुहेषु शुभ्रता ॥ करः शिरश्च कंपते न जीवसी
 ति माषसे ॥ न तस्य संविभज्यते स्वकर्मणा परस्परं ॥ यथा कृतं शुभाशुभं स्वमेव तत्र भुज्यते ॥ यदा त्वं
 मेव पृष्ठतस्त्वमग्रतो भविष्यसि ॥ तदा गतिं गमिष्यति किमात्मजैः परेण वा ॥ न यावदेव पश्यते महा
 जनस्य पावकः ॥ अपक्व एव पश्यते पुरा प्रमीयते नरः ॥ गतं हिरण्यवर्षकं भ्रवोक्षिपं रविं शकः ॥ कुरु ध
 र्मसं च यं वयोहिते प्रवर्धते ॥ अयं जराकळे वरं विजर्जरी करोति ते ॥ बलंगत्पताशानीनिय

सौ कृतं धनं ॥ धनस्य परस्य राजतो मया ह नास्ति गौरवः ॥ मृतं च यन्मृतमु अतेतमार्जयस्य तद्वनं
 सहस्रशोपि पुत्रक ब्रवीति तत देवते ॥ अशाश्वतं हि जीवितं कुरुष्व धर्ममादृतः ॥ नास्ति धर्म
 समो बंधु नास्ति धर्मसमः सुदुर्लभः ॥ नास्ति धर्मसमो लोके नास्ति धर्मसमा गतिः ॥ आवृते ना
 स्ति तस्मात् धर्मकार्यरतो भव ॥ मीढी बद्धोपि हि मन्त्रा म्यथा संग्रासं जघास गोः ॥ पश्यन्ते वाग्रतो
 मृत्युं या धर्मं नाचरे परः ॥ अजागळस्त न स्येव तस्मै जन्म निरर्थकं ॥ एकस्मिन् न प्यति क्रीते हि ते ध
 र्मविवर्जिते ॥ दस्युभिर्मुषिते नैव युक्तमा कंदिता चिरं ॥ प्रायशः क्षीणपापस्य नित्यं धर्मपरस्य
 व ॥ नरस्यो त्यद्यते हानं ज्ञानात्मो ह्यं व विंदति ॥ कर्मणा मनसा वा वायो धर्मानिरतो नरः ॥ अफ
 लाकां क्षिणस्तस्य समो ह्यमधिगच्छति ॥ ॥ श्रुकः ॥ ॥ श्रुता मे विविधा धर्माः प्राणिनां वापि
 नित्यता ॥ सां प्रतं मोक्षतत्त्वार्थमगवन्वक्तुं महीसि ॥ ॥ व्यासः ॥ ॥ नान्यत्र विद्या तप सो नान्य
 त्रिन्द्रियनिग्रहान् ॥ नान्यत्र सर्वसंन्यासा मोक्षं विंदति मानवः ॥ तयो विद्या व विप्रस्य निश्चये